

Джим Мърдок

**Защита на правото
на свобода на мисълта,
съвестта и религията по
Европейската
Конвенция за правата на човека**

Наръчници по правата на човека на Съвета на Европа
Съвет на Европа
Страсбург, 2012

Професор Джим Мърдок е преподавател по публично право в университета в Глазгоу и е бил Декан на юридически факултет. Изследователските му интереси са насочени към националното и европейското законодателство за човешки права. Той е редовен участник в семинарните посещения на Съвета на Европа в държавите от централна и източна Европа и е развил специален интерес към извънсъдебните способности за защита на човешките права.

Мненията, изразени в публикацията са на авторите и не ангажират Съвета на Европа. Те не могат да се считат за официално тълкуване на правните инструменти, споменати в него, обвързващо правителствата на държавите членки, Съвета на Европа или други органи, създадени въз основа на Европейската конвенция за правата на човека

Directorate General of Human Rights and Rule of Law
Council of Europe
F-67075 Strasbourg Cedex www.coe.int/justice

© Council of Europe, 2012

Първо издание, Февруари 2012
Printed at the Council of Europe

Съдържание

Член 9 от Европейската конвенция за правата на човека	4
Увод	5
Свобода на мисълта, съвестта и религията: международни и регионални стандарти	6
Тълкуване на член 9 от Конвенцията: общи положения	7
Въведение	7
Прилагане на член 9: списък на ключови въпроси	8
Въпрос 1: Попада ли жалбата в обхвата на член 9?	9
Какво се има предвид под „мисъл, съвест и религия“?	10
The forum internum („вътрешен мир” - бел. пр.)	11
Изповядване на религия или убеждение	13
Колективният аспект на член 9	14
Колективният аспект на член 9 и признаване качеството на „жертва“	15
Ограничения в обхвата на член 9	15
Въпрос 2: Има ли намеса в упражняване на права по член 9?	16
Позитивни задължения	17
Трудови отношения и свобода на мисълта, съвестта и религията	18
Осигуряване на надлежно признаване на религиозни практики	19
Въпрос 3. Дали ограничението в изповядването на религия или убеждение има легитимна цел?	20
Въпрос 4. Дали ограничението на „изповядването“ на религия или убеждение е „предвидено в закона“?	21
Въпрос 5. Дали ограничаването на „изповядването“ на религия или убеждение е „необходимо в едно демократично общество“?	23
Необходимост и пропорционалност; и същността на „демократичното общество“	23
Свобода на преценка	24
Конкретни аспекти на свободата на мисълта, съвестта и убежденията по член 9	25
Намеса в „изповядването“ на индивидуални убеждения: отказ от изпълняване на задължителна военна служба	25
Намеса в „изповядването“ на индивидуални убеждения: прозелитизъм	26
Намеса в „изповядването“ на индивидуални убеждения: санкции за носене на религиозни символи	27
Намесата в личните убеждения: задължение за плащане на „църковен данък“	29
Индивидуално „изповядване“ на убеждения: лишени от свобода и религиозни убеждения	30
Изискването за неутралност на държавата: регистрация на вероизповедания и др.	30
Изискването за неутралност на държавата: контрол върху местата за богослужение	33
Изискването за неутралност на държавата: намеса във вътрешни спорове между последователите на една религиозна общност	34
Свързани гаранции по Конвенцията, имащи отношение към упражняването на свободата на съвестта или убежденията	35
Религиозни убеждения и образование: член 2 от Протокол № 1	35
Свобода на изразяването и мисли, съвест и убеждение: член 10	37
Въпроси, свързани с медицинска интервенция: член 8	39
Признаване от държавата на решения на религиозните органи: член 6	39
Дискриминация основана на религия или убеждение	39
Член 14	40
Протокол № 12	43
Заклучение	43
Индекс на делата	46

Член 9 от Европейската конвенция за правата на човека

Свобода на мисълта, съвестта и религията

1. Всеки има право на свобода на мисълта, съвестта и религията; това право включва свободата да променя своята религия или убеждения и свободата да изповядва своята религия или убеждения индивидуално или колективно, публично или частно, чрез богослужение, обучение, религиозни обреди и ритуали.
2. Свободата да се изповядва религия или убеждения подлежи само на такива ограничения, които са предвидени от закона и са необходими в едно демократично общество в интерес на обществената сигурност, за защитата на обществения ред, здраве и морал или за защита на правата и свободите на другите

Увод

Настоящият наръчник разглежда обхвата и съдържанието на свободата на мисълта, съвестта и религията, гарантирана по-конкретно в чл. 9 от Европейската конвенция за правата на човека, и разтълкуван⁵ в съдебната практика на Европейския съд по правата на човека („Съдът в Страсбург“) и от бившата Европейска комисия за правата на човека („Комисията“).¹

Основната отговорност за прилагането на гаранциите по Конвенцията е на национално ниво. Затова целта ни е да предоставим кратко ръководство в помощ на съдиите, съответните държавни служители и практикуващи адвокати, които се нуждаят от разбиране на съдебната практика по Европейската конвенция за правата на човека при прилагането на договора във вътрешното право и административна практика. Стандартите и очакванията, съдържащи се в Европейската конвенция за правата на човека могат да се прилагат в цяла Европа, но субсидиарната природа на защитния механизъм категорично налага националните решаващи органи, преди всичко националните съдилища, да осигурят прилагането на тези права в националното законодателство и практика. Разбира се, този наръчник може да има само въвеждащо значение и не представлява изчерпателна монография. Той не засяга и дискусиите относно въпроса за тежестта, която според националните законодателства се придава на Конвенцията. Безспорно има значение дали Европейската конвенция за правата на човека има предимство пред вътрешното законодателство, или напротив, се използва само за по-голяма убедителност, но независимо дали договорът има предимство пред националното законодателство или не, биха могли да се очертаят с известна сигурност основните положения, които съдилищата или длъжностните лица трябва да имат предвид, решавайки съответните въпроси на национално ниво.

Практиката по член 9 не би могла да бъде толкова обемна като съдебната практика, натрупана по други разпоредби на Конвенцията, но делата в тази сфера често са със значителна сложност. Голяма част от практиката е сравнително нова,² и затова определени аспекти на свободата на мисълта, съвестта и религията предстои да бъдат разглеждани от Съда в бъдеще, тъй като досега той не е имал възможността да извърши автентично тълкуване на всички аспекти на това право, но все пак определени важни решения ни помагат да изясним какво е приложното поле, естеството и значението на тази гаранция. Разпоредбата предоставя защита на ценностната система на индивида и на правото му да изразява разбиранията си индивидуално или групово, както в личната така и в обществената сфера. Съдебната практика разяснява, че националните власти са не само задължени да се въздържат от действия, които биха въздействали върху свободата на мисълта, съвестта и религията, но в определени обстоятелства да предприемат позитивни мерки за насърчаване и защита на тази свобода. Кръгът от въпроси, които член 9 може да повдигне е широк: например, може ли да се забрани показването на религиозни символи в държавните учреждения? Кога наказателният закон може за забрани опитите да се проповядва смяна на религията („прозелитизъм“)? Има ли държавата задължение да признае правото на освобождаване от военна служба? Дали може да се изисква полагането на клетва за върност от държавни служители или демократично избрани представители? Допустима ли е забраната за строеж на минарета или за носене на забрадка? Такива въпроси нерядко могат да възникнат и възникват в политическия дебат. Те могат също така да бъдат предмет на производства в националните правни системи, където разрешаването на подобни предизвикателства от националните съдилища изисква задълбочено познаване на предписанията на нормите за правата на човека.

Разглеждането на някои ключови дела, които се срещат в съдебната практика, ни помага да разберем, че текстът на Конвенцията е само отправна точка към разбирането на тази гаранция. Ето защо познаването на съдебната практика е много важно. За адвокати, принадлежащи към континенталната правна традиция, това може да наложи някои допълнителни разяснения. Както беше отбелязал един бивш Председател на Съда, Европейският съд по правата на човека (Съдът в Страсбург) прилага една „умерена доктрина на прецедентната система“ за да даде насоки на националните съдилища и другите решаващи органи за развитието на защитата на правата на човека.³ Тази „доктрина на прецедента“ е необходима с оглед на правната сигурност и равенството пред закона. Но тя е „смекчена“ от необходимостта да се гарантира, че Конвенцията ще продължи да отразява промените в очакванията и ценностите на обществото. Ето защо Конвенцията е „жив инструмент“.⁴ Изследването на съдебната практика позволява също така и оценка на основните ценности, залегнали в тази практика. Тези основни положения често се долавят като възможност от решенията на Съда в Страсбург да се изведат принципи, които трябва да бъдат следвани от националните съдилища и други държавни органи. Ето защо практиката на Съда в Страсбург притежава и този аспект на предвидимост, благодарение на който дори да не може да бъде открит непосредствено приложим прецедент за прилагане от националните органи, основният смисъл и принципи трябва да ги насочват и вдъхновяват.

Две последни бележки. Първо, този наръчник основно се занимава с член 9 от Европейската конвенция за правата на човека. Някои въпроси относно свободата на съвестта и убежденията обаче могат да се появят и на други места в Конвенцията, така че по необходимост се разглеждат някои кратки препратки към определени свързани гаранции, които имат някакво отношение към свободата на мисълта, съвестта и религията. По-специално, както ще стане ясно от изложението, член 9 се намира в тясна връзка както като формулировка, така и с оглед на залегналите ценности, с

¹За по-лесно боравене в текста в него са посочени само заглавията на делата, като пълното позоваване на цитираните решения се съдържа в индекса на делата на страница 45. Всички решения на Съда, както и значителен брой от дела и доклади са публикувани в базата данни HUDOC, достъпна на <http://hudoc.echr.coe.int/>.

²Нарушения на член 9 са констатирани в 35 решения между 1959 г. и 2010 г. (9 касаят Гърция, 5 Русия, 4 България, по 3 се отнасят за Латвия, Молдова, Турция и Украйна и по 1 се отнася за Австрия, Грузия, Полша, Сан Марино и Швейцария) – *Годишен доклад* на Европейския съд 2010 (2011), стр. 157-158. Първото решение, с което се установява нарушение на член 9, *Kokkinakis v. Greece*, разглеждано по-долу на стр. 20 е постановено през 1993 г.

³Европейски съд по правата на човека, Годишен доклад 2005 г. стр. 27.

⁴Като скорошен пример за прилагането на разбирането на този „жив инструмент“, виж *Bayatyan v. Armenia* [GC], разглеждано по-долу на стр. 25 ff.

гаранцията по член 10 на свободата на изразяване, както и с правото на сдружаване по член 11.⁵ В подкрепа могат да се използват и допълнителни разпоредби като член 2 от Протокол № 1, съгласно който философските и религиозните убеждения на родителите трябва да се отчитат при предоставянето на образование на децата им. Второ, при обсъждането на границите на отговорността на държавите по Европейската конвенция за правата на човека трябва да разгледаме как тези отговорности се променят на национално ниво. По-конкретно член 57 позволява на държавата, при подписване на Конвенцията или депозиране на ратификационния инструмент, да направи резерва във връзка с всяка отделна разпоредба на Конвенцията, доколкото който и да е закон, действащ на територията ѝ към този момент не е в съответствие с тази разпоредба.

По-нататък следва общо въведение към най-важните дела в тази област. Това, което прави изследването на член 9 (и свързаните с него гаранции) толкова увлекателно са не само фактите по множеството дела, но и принципите на тълкуване, развити и утвърдени във времето от Съда. Конкретният контекст на много от делата дава възможност да вникнем в богатата палитра на европейското културно, религиозно и историческо разнообразие. Въпреки това Съдът има за цел да разпростре над континента общ набор от ценности, които да помогнат на Европа да се подготви и да посрещне по-лесно предизвикателствата, произтичащи от едно все по-светско, но и все по-разнообразно в религиозен план общество. Ясният призив е за зачитане и ценене на плурализма и толерантността. Правото на свобода на съвестта не трябва да се приема като даденост.

Свобода на мисълта, съвестта и религията: международни и регионални стандарти

Гаранциите за религиозна свобода и зачитане на свободата на съвестта и убежденията неминуемо се съдържат в конституционните разпоредби на либералните демократични общества и в международните и регионалните инструменти за правата на човека. В известна степен те отразяват особеното значение, придавано им от техните автори в конкретния контекст на периода, когато са били изготвени. Примерите изобилстват, като всеки от тях е с може би едва доловими различни акценти. По-конкретно член 18 от Всеобщата декларация за правата на човека от 1948 г. гласи, че

Всеки човек има право на свобода на мисълта, съвестта и религията; това право включва правото да смени религията или убежденията си, както и свободата да изповядва религията и убежденията си, индивидуално или колективно, публично или частно, чрез обучение, обреди, богослужение и ритуали.

По-пълна формулировка (която включва споменаване на образованието, но изключва изричното признаване на правото за промяна на религиозните убеждения) се съдържа в член 18 от Международния пакт за граждански и политически права от 1966 г.:

1. Всяко лице има право на свобода на мисълта, съвестта и вероизповеданието. Това право включва свободата да изповядва или възприема религия по свой избор и свободата да изповядва своята религия или убеждения индивидуално или колективно, публично или частно, чрез богослужение, ритуали, религиозни обреди и обучение.
2. Никой не може да бъде обект на принуда, която да накрънява свободата му да изповядва или да приема религия или убеждения по свой избор.
3. Свободата да се изповядват религията или убежденията подлежи само на такива ограничения, предвидени от закона и необходими за защитата на обществената сигурност, ред, здраве и морал, или на основните права и свободи на другите.
4. Държавите - страни по този пакт, се задължават да зачитат свободата на родителите или на законните настойници, да осигуряват религиозното и моралното възпитание на своите деца съобразно собствените си убеждения.

Подобни гаранции се откриват и в други регионални инструменти. Например член 12 от Американската конвенция за правата на човека гласи, че свободата на съвестта и религията включва

свободата на човек да изповядва или да промени религията или убежденията си, както и свободата да изразява или разпространява религията или убежденията си индивидуално или колективно, публично или частно,

Докато член 8 от Африканската харта за правата на човека и народите гласи, че

свободата на съвестта, изповядването и свободното упражняване на религията се гарантират,

и по-нататък, че

Никой, съгласно закона и установените правила, не може да бъде подлаган на ограничения при упражняването на тези свободи.

В Европейската конвенция за правата на човека ключовите гаранции, предоставящи защита на свободата на мисълта, съвестта и религията или убежденията се съдържат в две разпоредби.

Първо, член 9 гласи, че:

1. Всеки има право на свобода на мисълта, съвестта и религията; това право включва свободата да променя своята религия или убеждения и свободата да изповядва своята религия или убеждения индивидуално или колективно, публично или в частен кръг, чрез богослужение, преподаване, практикуване и спазване на ритуали.

⁵Young, James and Webster v. the United Kingdom, §57: “защитата на свободата на лично мнение гарантирана от членове 9 и 10 под формата на свобода на мисълта, съвестта и религията и свобода на изразяване е също и една от целите на свободата на сдружаване, гарантирана от член 11”.

2. Свободата да се изповядва религия или убеждения подлежи само на такива ограничения, които са предвидени от закона и са необходими в едно демократично общество в интерес на обществената сигурност, за защитата на обществения ред, здраве и морал или за защита на правата и свободите на другите.

Второ, член 2 от Протокол № 1 към Европейската конвенция за правата на човека в контекста на правото на образование гласи, че:

Никой не може да бъде лишен от правото на образование. При изпълнението на функциите, поети от нея в областта на образованието и обучението, държавата уважава правото на родителите да дават на своите деца образование и обучение в съответствие със своите религиозни и философски убеждения.

Поради това свободата на мисълта, съвестта и убежденията се разглежда главно като индивидуално право, макар и да е такова, което често се упражнява в съдружие с други хора. Разбира се, самоопределението на едно общество би могло да бъде свързано в голяма степен с принадлежността към определена религия. Националните, регионалните и международните правни инструменти отчитат това обстоятелство. Докато някои европейски държави се основават на принципа на секуларизма (или *laïcité*), изискващ разделение между държавните институции и техните представители от една страна и религиозните организации от друга страна, много национални конституции изрично признават някоя определена религия за „установена“ в държавата.⁶ Това обстоятелство не е несъвместимо със свободата на религията, при условие че е налице адекватна уредба за правото на индивида на собствени убеждения и за създаване на условия за изповядване на други вярвания.⁷ На европейско ниво, това признаване на връзката между групов идентичност и религиозни вярвания има особен акцент при защитата на правата на членовете на малцинствата. По-специално преамбюлът на Рамковата конвенция за защита на националните малцинства изрично установява, че

едно плуралистично и истински демократично общество следва не само да зачита етническата, културната, езиковата и религиозната идентичност на всяко лице, принадлежащо към национално малцинство, но и да създава подходящи условия за изразяване, запазване и развитие на тази идентичност.

С други думи културното разнообразие трябва да се разглежда по-скоро като богатство, а не като разделение.⁸ Като последица договарящите страни

се задължават да насърчават развитието на условия, необходими за лицата, принадлежащи към национални малцинства, да поддържат и развиват своята култура, както и да съхраняват най-важните елементи на своята идентичност, а именно - религия, език, традиции и културно наследство.⁹

Рамковата конвенция отразява основния принцип, както ще бъде коментирано по-нататък, че плурализмът и толерантността са крайгълните камъни в едно европейско демократично общество. Други инициативи на Съвета на Европа имат за цел да защитават тези ценности. По-специално Европейската комисия срещу расизма и нетолерантността (ЕКРН) има за цел борбата с расизма, ксенофобията, антисемитизма и нетолерантността чрез противопоставяне на дискриминацията и предразсъдъците, основани на раса, цвят на кожата, език, религия, националност или етнически произход.¹⁰ За една Европа на все по-голямо многообразие и на различни вярвания е необходимо отделянето специално внимание върху защитата на упражняването на свободата на мисълта, съвестта и религията.

Тълкуване на член 9 от Конвенцията: общи положения

Въведение

През последните години жалбите, в които се твърди нарушение на член 9 от Европейската конвенция за правата на човека се увеличиха както на брой, така и по отношение на сложността на поставяните в тях въпроси. Наистина, до сравнително скоро съдебната практика по член 9 на Съда в Страсбург и на предишната Комисия беше твърде оскъдна. Тенденцията в съдебната практика беше да се групират отделни въпроси, като например свободата на религията в затворите или колизията между зачитането на убежденията и задълженията по трудово правоотношение. Освен това имаше сравнително малко дела, в които се разглеждаше колективното изповядване на убеждения. Тази ситуация беше показателна за високата степен на зачитане на свободата на мисълта, съвестта и религията в повечето тогавашни членове на Съвета на Европа, тъй като толерантността към религиозните и философски разбирания и зачитането на разнообразието бяха трайно установени ценности, или поне активно преследвани цели. Поради това за изследователите на член 9 беше трудно да открият някакви установени принципи и ценности, въз основа на които да се тълкува тази гаранция. Но в последните години Съдът в Страсбург имаше възможността да разгледа обхвата и съдържанието на член 9 във все повече ключови дела, засягащи широк и разнообразен кръг от въпроси, като решенията по тези дела дадоха възможност да се припомни изключителното

⁶Например, установени вероизповедания съществуват като предмет на конституционна уредба в скандинавските страни, Обединеното кралство, в което и шотландската и английската църкви са признати (въпреки че начинът на установяване е съвсем различен във всеки от примерите).

⁷Виж стр. 30 по-долу.

⁸ETS № 157 (1995). Към 31 октомври 2011 г. договорът е ратифициран от всички държави членки на Съвета на Европа с изключение на Андора, Белгия, Франция, Гърция, Исландия, Люксембург, Монако и Турция.

⁹Рамкова конвенция член 5 (1), влязла в сила през 1998 г., виж също и член 8: “Страните се задължават да признаят на всяко лице, принадлежащо към национално малцинство, правото да изповядва своята религия или убеждения, както и правото да създава религиозни институции, организации и сдружения.”

¹⁰Комисията може да прави политически препоръки по общи въпроси и да разпространява примери на добри практики сред държавите, като едновременно с това популяризира разбиране и зачитане между различните култури в гражданското общество. Тя може също да прави изявления по различни актуални въпроси. Например изявленията относно забраната за строеж на минарета в Швейцария: док КРИ (2009) 32, параграф 33.

значение на религиозните и философските убеждения в европейското общество и да се подчертаят ключови ценности като плурализма и толерантността.

Член 9 е в близка връзка както по отношение на формулировката, така и на ценностите, които изпълнява, с други сходни гаранции в договора. Член 9 защитава не само свободата на мисълта, съвестта и религията, но също и правото тази свобода да бъде активно изразявана. Ето защо има ясна връзка, както по отношение на формулировката, така и на съдържанието, със свободата на изразяване и свободата на сдружаване по член 10 и член 11. Много жалби, твърдящи нарушение на правото на индивида да участва в обществения живот в едно демократично общество, могат да съдържат препратка и към член 9, макар че Съдът в Страсбург в много от случаите стига до заключението, че повдигнатите въпроси следва да бъдат разрешени чрез прилагане на някоя от другите две гаранции, т. е. разглежда поставените въпроси като такива, засягащи свободата на изразяване по член 10,¹¹ или попадащи в обхвата на гаранцията за свободата на сдружаване по член 11.¹² Едновременно с това член 9 обхваща също и някои от принципите, свързани със задължението за зачитане на личния живот по член 8. Той също има и тясна връзка с правото на родителите техните философски и религиозни убеждения да бъдат зачитани при предоставянето на образование на децата им по смисъла на член 2 от Протокол № 1. И двете гаранции имат значение за защитата и насърчаването на развитието на личностната идентичност. Но и тук отново може би е по-уместно въпрос, повдигнат от жалбоподателя по член 9, да бъде разгледан в контекста на някоя от тези разпоредби.¹³ В допълнение, някои аспекти на упражняването на свободата на убежденията и съвестта могат да възникнат и в контекста на други гаранции, като например член 6, когато става въпрос за правото на достъп до правосъдие при определяне на гражданските права на дадена религиозна общност¹⁴, или когато става въпрос за имуществени права по член 1 на Протокол № 1.¹⁵ Следователно трябва да се преценява дали член 9 представлява *специална норма* при решаването на конкретен казус.

Прилагане на член 9: списък на ключови въпроси

Гаранцията не е абсолютна. Първият параграф на член 9 установява свободата на мисълта, съвестта и религията, но вторият допуска, че известни ограничения върху изявата на свободата на съвестта или убежденията могат да бъдат оправдани. Първият параграф е повлиян от текста на Всеобщата декларация за правата на човека; вторият параграф до голяма степен повтаря формулировката, използвана за балансиране на противоречието между индивидуални права и други относими съображения, която се открива на други места в Европейската конвенция за правата на човека и най-вече в членове 8, 10 и 11. (Този подход също така се открива в член 18 от Международния пакт за граждански и политически права, цитиран по-горе.)

От формулировката на тази разпоредба следва да се открият пет ключови въпроса, които да бъдат разгледани:

- ✧ Какъв е обхватът на тази конкретна гаранция?
- ✧ Налице ли е намеса в упражняването на това право?
- ✧ Има ли тази намеса легитимна цел?
- ✧ Дали намесата е „в съответствие със закона“?
- ✧ Дали намесата е необходима „в едно демократично общество“?

С други думи, първо (в светлината на параграф първи) трябва да се установи дали член 9 е приложим, и ако е приложим дали е имало намеса в упражняването на правата по него; на второ място (в светлината на параграф втори) трябва да се прецени дали намесата е била оправдана, за да се установи дали е имало *нарушение* на тази разпоредба. (Имайте предвид, че жалбата до Съда в Страсбург трябва да бъде и *допустима*, т. е. който желае да използва защитния механизъм, предоставен от Европейската конвенция за правата на човека, трябва да изпълни определен брой критерии за допустимост, в това число и изчерпване на вътрешноправните средства за защита. Обсъждането на изискванията за допустимост е изцяло извън обхвата на настоящия наръчник, но по-долу са дадени кратки коментари за това кога и до каква степен определени сдружения, като например църкви и религиозни общности, могат да се разглеждат като „жертви“ с оглед подаването на жалба.)¹⁶

Тези пет въпроса трябва да бъдат разгледани чрез позоваване на съществуващата съдебна практика по член 9. Обсъждане на общата приложимост на тези тестове ще ни запознае също и с взаимодействието на тази разпоредба с други гаранции по Конвенцията, както и ще ни помогне да разберем някои основни аспекти на тълкувателния подход на Съда в Страсбург. След това са разгледани някои по-специфични (т. е. тематични) страни на защитата, предоставена от тази гаранция (в това число въпроси като права на затворниците, регистрация на религиозни организации и на молитвени храмове и облекло). Въпреки че съдебната практика и обсъжданията са концентрирани основно върху религиозните убеждения, важно е да се припомни, че същите принципи се прилагат и по отношение на други философски възгледи, които не са основани на религиозни вярвания.

¹¹Например, *Feldek v. Slovakia*; *Van den Dungen v. the Netherlands*.

¹²Например, *Refah Partisi (the Welfare Party) and others v. Turkey* [GC].

¹³Например, *Hoffman v. Austria*, обсъдено в параграф 79.

¹⁴Например, *Canea Catholic Church v. Greece*.

¹⁵*Holy Monasteries v. Greece*.

¹⁶Виж стр. 14 по-долу.

Въпрос 1: Попада ли жалбата в обхвата на член 9?

Обхватът на член 9 би могъл да бъде твърде широк. Разпоредбата обхваща не само частните или индивидуални убеждения, но също и колективното изповядване на тези мнения или убеждения, както лично така и с други. Член 9 има вътрешен и външен аспект; външният аспект може да включва практикуването на убежденията както в личната, така и в обществената сфера. Принуждаването на едно лице да извърши или да практикува нещо в противоречие с личните му убеждения, като например изискването за полагане на религиозна клетва¹⁷ или да присъства на религиозна церемония¹⁸ ще повдигне въпрос по член 9; съответно, ограничение наложено върху действия или поведение продиктувани от убеждения, като например забрана за носене на религиозно облекло на публично място¹⁹ или за прозелитизъм²⁰ също би попаднало в обхвата на тази гаранция. Под тази разпоредба попадат също и затрудненията, причинени на членовете да упражняват колективно правото си на богослужение, като например ограничаване на създаването на места за молитва,²¹ отказа за регистрация на религиозни групи,²² или ограниченията върху свободата на придвижване, възпиращи членовете на дадена общност да се събират за богослужение²³. Държавните власти трябва също така да се въздържат от необоснована намеса в дейността на религиозните общности, като обратното може да повдигне въпрос по член 9.²⁴

Така, основният фокус на гаранцията са личните и индивидуални убеждения и тяхното индивидуално и колективно изповядване. Но терминът „изповядване“ в контекста на член 9 не обхваща всяко действие, мотивирано или повлияно от религия или убеждения.²⁵ Полагането на тленните останки на починал в съответствие с религиозните предпочитания най-вероятно не засяга свободата на мисълта, съвестта или религията, а по-скоро поставя въпроса за зачитане на личния и семейния живот по член 8.²⁶ Не е налице и задължение на държавата да се съобрази с желанието на даден данъкоплатец платените от него средства да бъдат насочени за определени цели,²⁷ или да разреши употребата на определен език при упражняването на свободата на мисълта.²⁸ Обхватът на разпоредбата не включва също и въпроси като забраната за развод,²⁹ твърдения за дискриминационно третиране при прилагане на данъчните закони,³⁰ или лишаването на религиозна организация от материалните ѝ активи.³¹ Ако обаче държавата престъпи основните си задължения по член 9 като създаде *допълнителни* права, попадащи в широкия обхват на свободата на религията или съвестта, тези права са защитени от член 14 във връзка с член 9 срещу дискриминационно прилагане на националното законодателство.³² Този въпрос е обсъден по-долу.³³

Защитата, предоставена от член 9 всъщност е задължение на европейските държави, което те трябва да гарантират във вътрешното си законодателство, съответно разпоредбата сама по себе си дава твърде ограничени възможности за въздействие, когато едно лице твърди, че има реална опасност религиозната му свобода да не бъде зачетена, ако бъде върната или изпратена в друга държава.³⁴ От друга страна, независимо че контролът върху имиграцията обикновено е

¹⁷*Buscarini and others v. San Marino*, §§34-41, в §34.

¹⁸*Cf Valsamis v. Greece*, §§21-37 (не е налице намеса в правото по член 9), разгледано на стр. 16 по-долу.

¹⁹*Ahmet Arslan and others v. Turkey*, §§44-52.

²⁰*Kokkinakis v. Greece*, §§31-33.

²¹*Manoussakis and others v. Greece*, §§36-53.

²²Виж стр. 30 и сл. по-долу.

²³*Cyprus v. Turkey* [GC], §§242-246.

²⁴Виж стр. 34 и сл. по-долу.

²⁵*Cserjés v. Hungary* (реш.).

²⁶*X v. Germany* (1981) (но въпросът може да попадне в обхвата на член 8). *Cf Sabanchiyeva and others v. Russia* (реш.) (отказ да бъдат върнати телата на предполагаеми терористи, убити от органите на реда: допустима по член 3, 8 и 9, самостоятелно и във връзка с членове 13 и 14).

²⁷*C. v. the United Kingdom* (Член на общността на квакерите се противопоставил на употребата на платените от него данъци за военни цели; Комисията е отбелязала, че член 9 не винаги гарантира правото на определено поведение в обществената сфера (например отказ за плащане на данъци), продиктувано от убеждения); и *Alfajer Fernández and Caballero García v. Spain* (реш.) (невъзможността членовете на дадена религиозна общност да заделят част от дължимия от тях подоходен данък в подкрепа на църквата им, възможност дадена на членовете на католическата църква, не повдига въпрос за нарушение на член 9 във връзка с член 14: държавата има определена свобода на преценка в области, в които няма обща европейска практика).

²⁸*Inhabitants of Leeuw-St Pierre v. Belgium*.

²⁹*Johnston and others v. Ireland*, §§62-63 (въпросът е разгледан по член 8, 12 и 14).

³⁰*Darby v. Sweden*, §§28-35 (жалбата е разгледана по член 1 от Протокол 1 във връзка с член 14 от Конвенцията; Съдът приема че определянето от държавата на дадено вероизповедание за официално не повдига въпрос по член 9, ако членуването е доброволно (§35)).

³¹*Holy Monasteries v. Greece*, §§86-87 (въпросите са разгледани по член 1 от Протокол 1, тъй като оплакването не засяга „предмети, предназначени за извършване на богослужение“).

³²*Savez Crkava "Riječ Žlvota" and others v. Croatia*, §§55-59 и 85-93 (неравно разпределение на критериите, по които правото на религиозен брак се приравнява на граждански брак и разрешаването на религиозното образование в обществените училища: нарушение на член 14 във връзка с член 9, доколкото тези права не произтичат от ЕКПЧ, дискриминационните мерки са неприемливи).

³³На стр. 40.

³⁴*Z and T v. the United Kingdom* (реш.) (Пакистански християни изправени пред депортиране в Пакистан: доколкото Съдът не може да изключи възможността член 9 сам по себе си да се приложи в случай на експулсиране, то е трудно да се предвидят такива обстоятелства, които в никакъв случай не биха ангажирали отговорността по член 3). Виж също *Al-Nashif and others v. Bulgaria* (депортиране на основание проповядване на исляма без надлежно разрешение: с оглед на заключението, че депортирането представлява нарушение на член 8 не е необходимо да се разглежда член 9).

въпрос, попадащ извън обхвата на гаранциите по Конвенцията, в някои случаи отказът на постоянно пребиваващ чужденец да бъде допуснат да влезе в страната поради религиозните му убеждения може да повдигне въпрос по член 9.³⁵

Какво се има предвид под „мисъл, съвест и религия“?

Използването на понятията „мисъл, съвест и религия“ (или „религия или убеждения“ в параграф 2) предполага широк обхват на приложение на член 9, но съдебната практика сочи по-скоро, че се възприема по-стеснено тълкуване. Например, „самоопределянето“ на принадлежност към определена малцинствена група (и последващото от това търсене на защита на груповата културна идентичност)³⁶ не повдига въпрос по член 9. „Убеждението“ не е равнозначно и на „мнение“. За да попаднат в обхвата на член 9 личните убеждения трябва да отговарят на два критерия: първо, убеждението трябва да „достига определена степен на неоспоримост, сериозност, последователност и значимост“; и второ, убеждението само по себе трябва да бъде такова, което да се разглежда като съвместимо със зачитането на човешкото достойнство. С други думи, убеждението трябва да се отнася към „сериозните и съществени аспекти на човешкия живот и поведение“, както и да бъде такова, което се смята, че следва да бъде защитено в европейското демократично общество.³⁷ Убеждения, свързани с асистирано самоубийство³⁸ или езикови предпочитания³⁹ или полагане на тленните останки на човека след смъртта му⁴⁰ не представляват „убеждения“ по смисъла на тази разпоредба. От друга страна, пацифизмът,⁴¹ атеизмът⁴² и вегетарианството⁴³ са ценностни системи, несъмнено попадащи в обхвата на член 9. Политически идеологии, като например комунизмът, също попадат в обхвата.⁴⁴ Важно е да се отбележи, че намесата в изказването на мисли и изразяването на възгледи често би повдигала въпрос, попадащ в обхвата на гаранцията по член 10 за свобода на изразяване или правото на сдружаване по член 11.⁴⁵

По-голяма част от съдебната практика се занимава с религиозните убеждения. Но в крайна сметка е важно да се отбележи, че липсата на вяра, както и нерелигиозните убеждения също попадат под защитата на член 9:

Гарантираната от чл. 9 свобода на мисълта, съвестта и религията е една от основите на “демократичното общество” по смисъла на Конвенцията. В религиозния си аспект, тя е един от най-съществените елементи, които изграждат идентичността на вярващите и на концепцията им за живота, но тя е и безценна придобивка за атеисти, агностици, скептици и незаинтересувани. От нея зависи плурализмът, който е неотделим от демократичното общество и който е извоюван на висока цена през вековете.

Свободата на религията е преди всичко въпрос на индивидуална съвест, но тя включва, *inter alia*, и свободата да се “изповядва религията”. Свидетелстването чрез думи и дела предполага съществуването на религиозни убеждения. Според чл. 9, свободата на всеки да изповядва своята религия не само може да се упражнява колективно, “публично” и в кръга на споделящите същата вяра, но може и да се отстоява “индивидуално” и “частно”. Нещо повече, тя включва по принцип правото на всеки да се опитва да убеди околните, например чрез “поучение”, без което, освен това, “свободата [на всеки] да променя своята религия или убеждения”, възплътена в чл. 9, най-вероятно би останала мъртва.⁴⁶

Не е намерено за необходимо да се даде точно тълкуване на понятието „религия“. Вместо това Съдът изрично признава, че очевидно не е задача на Съда да преценява *in abstracto* дали една съвкупност от убеждения и свързаните с тях практики може да се счита за „религия“.⁴⁷

Например в делото *Kimlya and others v. Russia* се поставя въпросът дала църквата на сциентолозите може да бъде призната за „религия“. Доколкото няма консенсус в Европа относно религиозния характер на една общност (като в случая със сциентологията), Съдът, „отчитайки спомагателния характер на ролята си“, може просто да се позове на позицията, изразена от националните власти. В този случай, Център на сциентолозите, регистриран първоначално като нерелигиозна организация, бил разпуснат по-конкретно на основание на религиозния характер на извършваните от него дейности. Използването на това основание за да се потисне дейността на центъра е достатъчно Съдът да приеме, че член 9 е

³⁵*Nolan and K v. Russia*, §§61-75 (изключване на постоянно пребиваващ чужденец поради дейността му като член на Обединената църква: нарушение). Виж също *Perry v. Latvia*, §§51-66, разгледано по-долу на стр. 39; и *El Majjaoui and Stichting Toubas Moskee v. the Netherlands* (заличено) [GC], §§27-35 (отказ за издаване на разрешение за работа за длъжността на имам, делото прекратено след като последваща молба за разрешение е била уважена).

³⁶*Sidiropoulos and others v. Greece*, §41.

³⁷*Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, §36.

³⁸*Pretty v. the United Kingdom*.

³⁹*Belgian Linguistic case*, Law, §6.

⁴⁰*X v. Germany* (1981) (но въпросът може да попадне в обхвата на член 8).

⁴¹*Arrowsmith v. the United Kingdom*.

⁴²*Angelini v. Sweden*.

⁴³*C.W. v. the United Kingdom*.

⁴⁴*Hazar, Hazar and Acik v. Turkey*.

⁴⁵Виж например *Vogt v. Germany*.

⁴⁶*Kokkinakis v. Greece*, §31.

⁴⁷*Kimlya and others v. Russia*, §79.

приложим.⁴⁸ Със сигурност религиите, които се считат за „преобладаващи“ с готовност се приемат за ценностни системи, попадащи в обхвата на защитата,⁴⁹ като аналогично за защитени се считат и различните варианти на тези вероизповедания.⁵⁰ По-стари религии като например Друидизъм също попадат в обхвата⁵¹, както и религиозни движения с по-нов произход като например Свидетелите на Йехова,⁵² Сектата на Муун,⁵³ Движението Ошо⁵⁴ и Центъра Божествена светлина.⁵⁵ Но въпросът дали движението Уика представлява „религия“ е оставен отворен в едно от по-ранните дела и по този начин, когато има съмнение по този въпрос, на жалбоподателя може да бъде възложено да докаже, че определена „религия“ действително съществува.⁵⁶

The forum internum („вътрешен мир” - бел. пр.)

По същество целта на член 9 е да попречи на държавата да налага на лицата официална доктрина като позволява поддържането, развиването, „пречистването“ и фундаменталната промяна на мислите, съвестта и религията. Всички тези явления често се наричат *forum internum*.⁵⁷ Например,

намерението да се гласува за определена политическа партия е по същество убеждение, принадлежащо към *forum internum* на гласоподавателя и неговото наличие не може да бъде доказано или опровергано докато и доколкото то не бъде изявено чрез акта на гласуването.⁵⁸

Прочитът на текста на член 9 сочи, че правото да се поддържат и променят разбирания е абсолютно право, докато параграф 2 предвижда, че само „свободата на едно лице да изповядва религията или убежденията си“ може да бъде ограничена от вътрешното право при определени обстоятелства. Очевидната последица от тази формулировка е, че свободата на мисълта, съвестта и религията, без външна изява на убежденията, не може да бъде подлагана на въздействие от държавата. Със сигурност на лицата трябва да бъде предоставена възможност да изоставят дадена религия или религиозна общност.⁵⁹ При всички положения би било трудно да се предвидят обстоятелствата, при които държавата би се опитала да възпрепятства самата същност на правото да се поддържат или променят личните убеждения, дори и в състояние на война или извънредно положение.⁶⁰ Все пак подобна ситуация не е изцяло немислима, макар че единственият пример в съдебната практика касае незаконно лишаване от свобода на лица с цел „препрограмиране“ на убежденията им, придобити като членове на секта, като Съдът в Страсбург е счел, че констатирането на нарушение на член 5 прави ненужно разглеждането на въпроса по член 9.⁶¹

Принуждаването на едно лице да разкрие убежденията си по този начин може да представлява нарушение на този аспект на гаранцията, тъй като „никой не може да бъде принуждаван да разкрие мислите си или принадлежността си към религия или убеждение.“⁶² По този начин изискването лице, което не желае да даде клетва пред съд, да направи тържествена декларация, води до разкриване на религиозните му убеждения и затова е несъвместимо с член 9.⁶³ Бюлетини за преброяване, в които трябва да се посочат религиозни убеждения или принадлежност със сигурност повдигат въпрос какви са легитимните цели, за които подобни данни биха могли да послужат.⁶⁴ Изискването религиозната принадлежност да бъде посочена в документа за самоличност е несъвместимо с правото на индивида да не бъде задължаван да разкрива религията си.⁶⁵ Но може да има две групи от обстоятелства, при които изискването за разкриване на подобна информация може да бъде оправдано. Първо, държавата може да изисква да се декларират ценностите и убежденията на кандидати за държавна

⁴⁸Kimlya and others v. Russia, §§79-81.

⁴⁹Виж например, ISKCON and 8 others v. the United Kingdom (пеш.).

⁵⁰Например Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France [GC].

⁵¹Chappell v. the United Kingdom.

⁵²Kokkinakis v. Greece.

⁵³X v. Austria (пеш.) (1981).

⁵⁴Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany.

⁵⁵Omkarananda and the Divine Light Zentrum v. Switzerland.

⁵⁶X v. the United Kingdom (пеш.) (1977).

⁵⁷Например Van den Dungen v. the Netherlands.

⁵⁸Georgian Labour Party v. Georgia, §120.

⁵⁹Виж Darby v. Sweden, споменат по-горе стр. 9.

⁶⁰Освен това, член 15 от Европейската конвенция за правата на човека позволява на договарящите страни „по време на война или друго извънредно положение, застрашаващо съществуването на нацията“ да предприема мерки освобождаващи я от задълженията ѝ по Конвенцията „но само дотолкова, доколкото положението го налага“, при условие, че тези действия не са несъвместими с другите ѝ задължения по международното право.

⁶¹Riera Blume and others v. Spain, §§31-35.

⁶²Комитет по правата на човека, Общ коментар 22, член 18, CCPR/C/21/Rev. 1/Add (1993), параграф 3 (във връзка с член 18 от МПГПП).

⁶³Dimitras and others v. Greece, §§76-78; виж подобно Alexandridis v. Greece, §§33-41.

⁶⁴Harris, O'Boyle and Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights* (второ издание, 2009), на стр. 429.

⁶⁵Sinan Işik v. Turkey, §§37-53 (карти за самоличност, съдържащи полето „религия“, което обаче може да бъде оставено празно).

служба на основание, че могат да имат възгледи, несъвместими с тази длъжност.⁶⁶ Макар и това да е допустимо, отказът едно лице да бъде назначено на длъжност поради убежденията му би могъл да представлява намеса в свободата за изразяване по член 10. Например в делото *Lombardi Vallauri v. Italy* договорът на университетски преподавател в религиозен университет не бил подновен, тъй като било преценено, че той поддържа възгледи несъвместими с религиозната доктрина на университета, в който той работел от около 20 години. Било е установено нарушение на член 10 тъй като университетът и националните съдилища не са обяснили по какъв начин възгледите на жалбоподателя са могли да засегнат интересите на университета.⁶⁷ Второ, лице, което иска да се ползва от специалните привилегии, предоставени от вътрешното законодателство въз основа на убеждения, може да бъде задължено да разкрие и да докаже убежденията си. Такъв може да бъде случаят например при заявление, с което се иска признаването на личните убеждения като основание за освобождаване от военна служба, когато подобна възможност за освобождаване е призната от вътрешното право.⁶⁸ Този въпрос може да възникне и при други обстоятелства. По делото *Kosteski v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia"*, жалбоподателят бил наказан тъй като отсъствал от работното си място в деня на религиозен празник. Съдът в Страсбург отбелязва следното:

Доколкото жалбоподателят се оплаква от намеса в личната му сфера на убеждения поради изискването да докаже вероизповеданието си, Съдът припомня, че решенията на [националните] съдилища по жалбата срещу наложеното му дисциплинарно наказание, по същество констатира, че жалбоподателят не е доказал искреността на твърденията си, че е мюсюлманин, а напротив поведението му пораждало съмнение относно това твърдение, тъй като не е имало никакви външни прояви за това, че той практикува исляма или че присъства на групови ислямски богослужения. Макар че идеята държавата да установява с решение какви са вътрешните и лични убеждения на гражданите е отблъскваща и може да напомни за злостите срамни гонения от миналото, Съдът констатира, че в този случай жалбоподателят иска да упражни едно специално право, предоставено от вътрешното законодателство на мюсюлманите да получават отпуск в определени дни. ... В контекста на трудовата заетост, където специалните права и задължения на работника и работодателя са уредени в договор, Съдът не намира за необосновано работодателят да разглежда отсъствието от работа без разрешение или без някаква специална причина като дисциплинарно нарушение. Когато работникът се позовава на специално изключение, изискването за определена степен на предварително обосноваване или отказът за даване на разрешение не би било репресивно или пък в сериозен конфликт със свободата на съвестта, в случай че искането се основава на привилегия или право, които не са достъпни за всички. ...⁶⁹

Изразът "привилегия или право, които не са общодостъпни", обаче предполага ограничено прилагане на този принцип. Например, във връзка с родители, които очакват философските им убеждения да бъдат отчетени при предоставянето на образование на децата им, образователните власти не са длъжни подробно да вникнат в убежденията на тези родители. Такъв казус е възникнал по делото *Folgerø and others v. Norway*, по което е установено, че вътрешноправните норми, позволяващи родителите да възразят срещу определени страни на образованието на децата им, не удовлетворяват изискванията на член 2 на Протокол № 1:

... условие за прилагане на частично освобождаване е било родителите да обосноват причините за искането си. Съдът отбелязва, че информацията за личните религиозни и философски убеждения касае някои от най-интимните страни на личния живот. ... [Н]алагането на задължение върху родителите да предоставят подробна информация на училищните власти за религиозните и философските си възгледи може да е в нарушение на член 8 от Конвенцията, а вероятно и на член 9. ... В условието за обосноваване неминуемо се крие рискът родителите да бъдат принудени да разкрият на училищните власти интимни страни от религиозните и философските си убеждения. Рискът от подобна принуда е още по-голям като се имат предвид затрудненията, описани по-горе, родителите да идентифицират тези части от образователната програма, които те считат, че принадлежат към практиката на друга религия или че са присъщи на други философски възгледи. В допълнение, въпросът за основателността на искането за освобождаване очевидно е могъл да подхрани основания за конфликт, като в тази ситуация родителите биха предпочели да го избегнат като просто не изявят желанието си за освобождаване.⁷⁰

Въпреки че в текста на член 9 няма изрична забрана за *принуждаване* към поддържане или приемане на определена религия или вяране (както е в член 18 от международния пакт за граждански и политически права), някои въпроси по член 9 могат да възникнат в случаи, в които лица са принуждавани да извършат нещо срещу собствената си съвест или убеждения. Например по делото *Buscarini and others v. San Marino*, двама души, избрани за членове на парламента, са били заставени да положат религиозна клетва върху Библията като условие за въстъпването си в длъжност. Правителството ответник се е опитало да докаже, че формата на използваните изрази ("Кълна се в Светото Евангелие винаги да бъда честен и да съблюдавам конституцията на Републиката...") има по същество историческо и социално значение, а не религиозно. Съгласявайки се с Комисията, че „би било несъвместимо да се поставя упражняването на мандат, чиято цел е да представлява в Парламента различните обществени възгледи, в зависимост от предварителното деклариране на принадлежност към едно конкретно вероизповедание“, Съдът в Страсбург намира че налагането на това изискване не може да се разглежда като „необходимо в едно демократично общество“.⁷¹ По сходен начин вътрешното право не може да налага задължение на едно лице да подкрепя дадена религиозна организация чрез плащане на данъци, без да признае

⁶⁶*Vogt v. Germany*, §§41-68 (разгледано по член 10 и 11).

⁶⁷*Lombardi Vallauri v. Italy*, §§43-56.

⁶⁸Виж *N. v. Sweden and Raninen v. Finland*. Виж освен това стр. 24 по-долу.

⁶⁹*Kosteski v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia"*, §39.

⁷⁰*Folgerø and others v. Norway* [GC], §98.

⁷¹*Buscarini and others v. San Marino*, §§34-41, в §39.

правото на това лице да напусне това вероизповедание като по този начин се освободи от това изискване.⁷² Този принцип не се разпростира до общи юридически задължения, попадащи изключително в публичната сфера, така че данъкоплатците не могат да претендират данъците, които плащат да не бъдат предоставяни за определена цел.⁷³

Въпросът за защитата срещу принуждаване или налагане на официална доктрина може да възникне също и при други обстоятелства. Например, вътрешното законодателство може да смята за уместно да предоставя защита на лица, които по някакъв начин се считат за уязвими (било поради незрялост, личен статус, или по друга причина) срещу „неподходящо налагане на религиозна доктрина“, т. е. насърчаване или принуждаване на някого да промени религиозните си убеждения, което може да се счита за неподходящо в конкретните обстоятелства по случая.⁷⁴ Освен това, както беше отбелязано във връзка с член 2 от Протокол № 1, философските или религиозни убеждения на родителите трябва да бъдат зачитани от държавата при предоставяне на образование, така че родителят да е в състояние да предотврати налагането на определена доктрина на детето му в училище.⁷⁵

Изповядване на религия или убеждение

Член 9 защитава също и действията тясно свързани с *forum internum* на личните убеждения.⁷⁶ Специалната препратка към „свободата да [се] изповядва своята религия или убеждения индивидуално или колективно, публично или частно, чрез богослужение, обучение, религиозни обреди и ритуали“ подчертава, че изповядването на убеждения е неразделна част от защитата, предоставена от тази гаранция. Например, „свидетелстването чрез думи и дела предполага съществуването на религиозни убеждения“.⁷⁷ Но тъй като подобно „изповядване“ на мисли, убеждения или религия понякога може да изглежда неразграничимо от правото на изразяване на мисли или убеждения, попадащо в обсега на гаранцията за свобода на изразяване по член 10, трябва да се обърне внимание на преценката коя от двете гаранции следва да се приложи.

„Изповядването“ предполага разбиране от страна на последователите, че им се препоръчва или от тях се изисква определено поведение. Както беше отбелязано, формулировката на параграф 1 се отнася до изповядване чрез „богослужение, обучение и религиозни обреди и ритуали“. Дали става въпрос за „изповядване“ на религия или убеждения е въпрос, който понякога може да изисква внимателен анализ, тъй като, както Комисията е отбелязала в едно ранно дело - *Arrowsmith v. the United Kingdom*, понятието „не включва всяко действие, мотивирано или повлияно от религия или убеждения“.⁷⁸ Практиката на Съда изяснява, че факти като налагането на конкретна религиозна доктрина, всеобщото участие в дейността на религиозната общност, както и коленето на животни в изпълнение на религиозни предписания са очевидно включени в това понятие. Трябва да се направи разграничение между действия, които имат *централно* място в изразяването на религия или убеждения и такива, които просто са *въдхновени* или се *насърчават* от нея. В делото *Arrowsmith* жалбоподателката, която била пацифистка, била осъдена за раздаване на листовки на войниците. Листовките не били насочени към популяризирането на ненасилствени средства за разрешаване на политически въпроси, а върху критика към правителствената политика по отношение на размириците в една част на страната. Комисията приема, че всяка публична декларация, която прокламира идеите на пацифизма и призовава за поемане на ангажимент за ненасилие, следва да се разглежда като „нормална и призната изява на пацифистки възгледи“, но тъй като въпросните листовки изразявали не нейните собствени пацифистки ценности, а по-скоро критичното ѝ отношение към правителствената политика, разпространяването им не може да се счита за „проповядване“ на убеждение по член 9, дори това да е мотивирано от пацифистки убеждения.⁷⁹ По сходен начин разпространяването пред лечебно заведение на материали срещу абортите не се счита за изразяване на религиозни или философски убеждения, тъй като се състои единствено в убеждаване на жените да не правят аборт.⁸⁰ Ето защо трябва да се обърне внимание при определянето на значението на понятието „изповядване“, но в подобни случаи намесата в правото да се разпространяват материали като описаните по-скоро повдига въпрос за гаранцията на свободата на изразяване по член 10.

Преценката дали „богослужението, обучението, религиозните обреди и ритуали“ са предвидени или са само мотивирани от убеждението не винаги може да се направи директно. Неявяването на работа в определен ден не може да се разглежда като проповядване на религиозни убеждения, дори отсъствието от работното място да е било мотивирано от тях.⁸¹ Отказът да се предаде разводно писмо съгласно еврейското право също не представлява проповядване на убеждения,⁸² нито пък изборът

⁷²*Darby v. Sweden*, отбелязано по-горе, стр. 9.

⁷³*C. v. the United Kingdom*.

⁷⁴*Kokkinakis v. Greece*, обсъден по долу на стр. 20 и сл.

⁷⁵*Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, разгледано по-долу на стр. 36. Виж също *Angeleni v. Sweden* и *C.J., J.J and E.J. v. Poland* (реш.). Виж също и стр. 35 и сл. по-долу.

⁷⁶*C.J., J.J and E.J. v. Poland* (реш.).

⁷⁷*Kokkinakis v. Greece*.

⁷⁸*Arrowsmith v. the United Kingdom*.

⁷⁹*Arrowsmith v. the United Kingdom*, в §§71-72.

⁸⁰*Van den Dungen v. the Netherlands*. Виж също *Knudsen v. Norway* (реш.).

⁸¹*X v. the United Kingdom* (реш.) (1981); и *Kosteski v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia"*, §38.

⁸²*D. v. France* (1983).

на собствени имена на децата (макар че това може да попада в обхвата на „мисли“ по смисъла на член 9).⁸³ Безспорно ситуацията, повдигащи въпрос за намеса в правото да се проповядват убеждения, по принцип включват „изповядване“ по-скоро в публичната, отколкото в частната сфера (например чрез налагане на санкции за прозелитизъм или за носене на религиозни символи в университета), но на този етап е важно да се разбере, че не всяко действие в публичната сфера, продиктувано от лични убеждения, попада в обхвата на разпоредбата.⁸⁴ Много от тези случаи разкриват основната дилема в този аспект на практиката: преценката дали определено действие представлява „изповядване“ или е само мотивирано от убеждения или религия изисква задълбочен анализ на личните убеждения, а по този начин и нахлуване във „*forum internum*“. Очевидно е, че напоследък има определено отстъпление, или поне отклонение от подхода, възприет в делото *Arrowsmith*: например, сега се приема, че забраната за носене на натрапващи се религиозни знаци в училище би се счела за ограничаване на свободата на проповядване на религиозни убеждения,⁸⁵ подход, който избягва затрудненията от задълбочаването в теологически въпроси.

Колективният аспект на член 9

Освен онези елементи от гаранцията, отнасящи се до *forum internum* и до индивидуалната изява на мисълта, съвестта и религията, член 9 защитава също и изповядването на убеждения заедно с други както частно, така и публично, както текстът на параграф първи пояснява, проповядването на убеждения може да бъде „индивидуално или колективно“ и по този начин може да се случи както в частната, така и в публичната сфера. Богослужението с други е най-очевидната форма на колективно изповядване. Но тук могат да са отнесими и други разпоредби на Конвенцията, както при тълкуването на член 9 в светлината на тези изисквания така и като по-подходящи разпоредби, под които да се квалифицира конкретния казус. Например достъпът до места за богослужение и ограниченията, наложени върху възможността на последователите да вземат участие в религиозни обреди и ритуали ще повдигне въпрос по член 9,⁸⁶ поради което в тези случаи член 9 следва да се тълкува в светлината на защитата, предоставена от член 11. Освен това, доколкото на религиозните общности трябва да са на разположение гаранциите за достъп до съд при защита на интересите им, от особена важност може да бъде и член 6. Тясната връзка на тези три разпоредби беше посочена от Съда по делото *Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova*:

... тъй като религиозните общности традиционно съществуват като организирани структури, член 9 следва да се тълкува в светлината на член 11 от Конвенцията, охраняващ живота на сдруженията от необоснована намеса на държавата. Разгледано от тази гледна точка правото на вярващите на свобода на религията, включващо и правото им да я изповядват съвместно с други, включва и очакването, че вярващите трябва да имат възможност да се сдружават свободно, без произволна намеса от страна на държавата. Самостоятелното съществуване на религиозни общности е задължително за плурализма в едно демократично общество, затова е въпрос стоящ в основата на защитния механизъм, предоставен от член 9.

В допълнение, едно от средствата за упражняване на правото на проповядване на религия, по-специално в една религиозна общност, в колективния му аспект е възможността за получаване на съдебна защита за тази общност, за нейните членове и имущество, така че член 9 трябва да се разглежда не само в светлината на член 11 но и във връзка с член 6.⁸⁷

Предоставена от член 9 защитата на този колективен аспект на свободата на мисълта, съвестта и убежденията се илюстрира преди всичко от случаи, при които държавните власти са се опитали да се намесят във вътрешната организация на религиозните общности. Съответните дела са разгледани по-долу.⁸⁸

Когато индивидуалните и колективните аспекти на член 9 се намират в конфликт, най-често би било подходящо да се приеме, че колективното изповядване на убеждения има преимущество пред индивидуалното, тъй като „църквата е организирана религиозна общност, основаваща се на идентични или поне до голяма степен сходни възгледи“, като по този начин религиозната организация „е защитена сама по себе си в правото си да проповядва религията си, да организира и провежда богослужения, обучение, религиозни обреди и ритуали, и има свободата да установява и налага единство по тези въпроси“. Следователно член на духовенството трудно би доказал, че има право да изповядва собствените си индивидуални възгледи по начин, противоречащ на установените от неговата църква практики.⁸⁹ (Във всеки случай действията, от които е продиктувана жалбата трябва да са свързани с упражняването на държавна власт, а не с действия, предприети от църковните органи. Така например, когато става въпрос за спор относно извършването на литургия, отговорността на държавата няма да бъде ангажирана, тъй като тук се оспорват действия на църковната администрация,

⁸³*Salonen v. Finland*.

⁸⁴*Van den Dungen v. the Netherlands*.

⁸⁵Виж например, *Aktas v. France* (реш.) (изгонване от училище заради отказ да бъдат премахнати различни религиозни символи). Виж стр. 27 по-долу.

⁸⁶*Cyprus v. Turkey* [GC], §§241-247 (ограничения за предвиждане в това число и на достъпа до места за богослужение ограничават възможността за спазване на религиозните убеждения).

⁸⁷*Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova*, §118.

⁸⁸На стр. 34 и сл.

⁸⁹*X v. the United Kingdom* (реш.) (1981). Виж също *Knudsen v. Norway* (реш.).

предприети от орган, който не представлява държавно учреждение.⁹⁰ Това би било така, дори и когато вътрешното законодателство е предоставило на съответния религиозен орган особен статут на официално вероизповедание.⁹¹)

Колективният аспект на член 9 и признаване качеството на „жертва“

Акцентът в колективния аспект на член 9 се състои в признаването, че църквата или друга религиозна организация може да има качеството на „жертва“ по смисъла на член 34 от Конвенцията. С други думи, за да бъде изпълнен критерият за допустимост, на църковната организация може да бъде признато правото да подаде жалба срещу намесата в упражняването на свободата на религиозни убеждения, ако тя може да установи, че подава жалбата в качеството си на представител на членовете си.⁹² Но признаването на качеството на представител не може да се разпростре върху търговски предприятия. По делото *Kustannus OY, Vapaa ajattelija AB and others v. Finland* първият жалбоподател бил дружество с ограничена отговорност, вторият била регистрирана организация (на „свободомислещи“), и третият бил управител на дружеството жалбоподател и член на един от клоновете на организацията жалбоподател. Дружеството жалбоподател било учредено с основна цел да издава и продава книги, описващи и популяризиращи целите на философското движение. Дружеството било задължено да плаща църковен данък, като това задължение било потвърдено от националните съдилища, тъй като дружеството било търговско предприятие, а не религиозна общност или пък организация, предоставяща обществени услуги. Преценявайки, че част от жалбата, съдържаща твърдение за нарушение на права по член 9, е явно необоснована, Комисията отбелязва следното:

Комисията припомня, че съгласно второто предложение на член 9, параграф първи, основното право на свобода на религията включва и свободата да се изповядва религия или „убеждение“, както самостоятелно, така и „колективно“, публично или частно. Следователно Комисията не би могла да изключи, че асоциацията жалбоподател би могла по принцип да притежава и упражнява права по член 9, параграф 1. Но настоящата жалба пред Комисията изтъква единствено задължението на дружеството жалбоподател да заплаща данъци, предназначени за църковна дейност. Видът на дружеството е бил въпрос на свободен избор на асоциацията жалбоподател и нейните клонове с оглед осъществяване на част от дейностите на „свободомислещите“. Въпреки това, съгласно вътрешното законодателство, жалбоподателят бил регистриран като дружество с ограничена отговорност. В това си качество то има общо задължение, произтичащо от вътрешното законодателство, да заплаща данък като всяко друго търговско дружество, независимо от установения му предмет на дейност предвид връзките му с асоциацията жалбоподател и нейните клонове и без оглед на това кой е крайният получател на средствата от събраните от него данъци. В заключение, не беше установено, че асоциацията жалбоподател би била лишена от възможността да осъществява търговската дейност на дружеството от свое собствено име.⁹³

Освен това, признаването на качеството на представител по отношение на сдружения се разпростира само върху религиозните убеждения, но не и при твърдения за намеса в свободата на мисълта или съвестта. По делото *Verein "Kontakt-Information-Therapie" and Hagen v. Austria* сдружението жалбоподател било частна нестопанска организация, управляваща центрове за рехабилитация на наркозависими. Спорът бил свързан с изискване терапевтите да разкриват информация за техните клиенти, като това изискване било определено от жалбоподателя като засягащо свободата на съвестта. Според Комисията тази част от жалбата следва да бъде отхвърлена *ratione personae*:

...асоциацията не твърди самата тя да е жертва на нарушение на нейни права по Конвенцията. Освен това правата, на които първоначално се е позовавал жалбоподателят, т. е. правото на свобода на съвестта по член 9 от Конвенцията и правото едно лице да не бъде подлагано на унизително отнасяне или наказване (член 3), по своята същност не биха могли да бъдат упражнявани от юридическо лице като например от частно сдружение. Що се отнася до член 9 Комисията счита, че трябва да се извърши разграничение между свободата на съвестта и свободата на религията, която би могла да се упражнява и от църковна организация като такава⁹⁴

Ограничения в обхвата на член 9

Обхватът на член 9 не може да бъде разширяван твърде много. Той не включва например въпроси като забраната за развод,⁹⁵ разпространяването на информация, убеждаваща жените да не извършват аборт,⁹⁶ или преценка дали продажбата на обществени жилища с цел увеличаване на изборителната подкрепа за една политическа партия, е свързана с умишлено нарушение, извършено от политик.⁹⁷ Убеждението в асистираното самоубийство също не се счита за религиозно или философско убеждение, а е по-скоро обвързано с принципа на личната автономия, който е по-добре да се обсъжда по член 8, като по делото *Pretty v. the United Kingdom* Съдът в Страсбург е пояснил:

⁹⁰ *Finska församlingen i Stockholm and Teuvo Hautaniemi v. Sweden*.

⁹¹ *X v. Denmark* (пеш.) (1976).

⁹² Виж например, *X and Church of Scientology v. Sweden* (пеш.); и *Canea Catholic Church v. Greece*, §31.

⁹³ *Kustannus OY, Vapaa ajattelija AB and others v. Finland*.

⁹⁴ *Verein "Kontakt-Information-Therapie" u Hagen v. Austria* (пеш.).

⁹⁵ *Johnston and others v. Ireland*, §63.

⁹⁶ *Van den Dungen v. the Netherlands* (пеш.).

⁹⁷ *Porter v. the United Kingdom* (пеш.).

Съдът не се съмнява в сериозността на възгледите на жалбоподателя по отношение на асистираното самоубийство, но счита, че не всяко мнение или вярване представлява убеждение по смисъла на член 9, параграф 1 от Конвенцията. Претенциите на жалбоподателката не съдържат никаква форма на изповядване на религия или убеждение чрез богослужение, обучение, религиозни обреди и ритуали, както е посочено във второто изречение на параграф първи. ... Доколкото възгледите на жалбоподателката отразяват нейната убеденост в принципа на личната автономия, жалбата ѝ преповтаря оплакването, повдигнато от член 8 от Конвенцията.⁹⁸

Както беше подчертано, в много случаи следва да се прецени дали не е по-подходящо жалбата да бъде разгледана по други разпоредби на Конвенцията. Например, прието е, че лишаването на религиозна организация от материалните ѝ активи не попада в обхвата на член 9, а по-скоро повдига въпрос относно защитата на собствеността по смисъла на член 1 от Протокол № 1.⁹⁹ По сходен начин, отказът едно лице да бъде освободено от плащане на църковен данък поради липсата на регистрация е по-добре да се разгледа в светлината на правото на собственост във връзка със забраната за дискриминация при упражняване на правата по Конвенцията, отколкото като въпрос за свободата на съвестта или религията.¹⁰⁰ Оплакването, че отказът да бъде признат брак с непълнолетно момиче, който е позволен от ислямското право, представлява намеса в правото на проповядване на убеждения, не попада в обхвата на член 9, а по-скоро на член 12.¹⁰¹

Въпрос 2: Има ли намеса в упражняване на права по член 9?

След като е установено, че въпросът попада в обхвата на член 9, жалбоподателят следва да докаже, че е имало „намеса“ в упражняване на правата му по член 9. Както беше отбелязано по-горе, „намеса“ е понятие различно от „нарушение“: преценката, че е имало „намеса“ в правата на едно лице води единствено до по-нататъшна преценка по параграф втори за това дали тази „намеса“ е била оправдана при конкретните обстоятелства. „Намесата“ в правата на едно лице обикновено включва предприемането на определена мярка от страна на държавен орган; но когато на държавните органи е възложено позитивно задължение, намесата може да се състои и в неизвършването на действие, което е трябвало да бъде извършено. (Както беше посочено по-горе, от значение е че действието, срещу което е насочено оплакването, трябва да е извършено от *държавата*, а не от църковен орган: вътрешноцърковните въпроси не засягат упражняването на държавна власт, дори и ако съответната църква е призната за официална.¹⁰² Но дори действията да са извършени от религиозна организация, националните съдилища имат задължението да се съобразят с изискванията на Конвенцията при постановяване на решенията си, като този въпрос ще бъде обсъден по-долу.¹⁰³) Общо правило е, че държавните власти следва да заемат неутрална позиция по отношение на религиите, вярванията и убежденията.¹⁰⁴ Това задължение е неотменимо за плуралистичното демократично общество. По-конкретно, всяка преценка на легитимността на религиозни убеждения или на начина, по който тези убеждения се изповядват, е несъвместима с член 9:

освен в изключителни случаи, правото на свобода на религията, гарантирано от Конвенцията, изключва всякаква възможност от страна на държавата да определя дали религиозните убеждения или средствата използвани за изповядване на тези убеждения са легитимни.¹⁰⁵

На практика не е трудно да се установи дали е била налице „намеса“ в правото на едно лице или на религиозна организация. Действия, представляващи намеса са например: санкции, наложени на лица за проселитизъм¹⁰⁶ или за носене на религиозно облекло¹⁰⁷, затрудняването на достъпа до места за богослужение и ограничаване на възможността на поклонници да вземат участие в религиозни обреди¹⁰⁸, както и отказът за официално признаване на религиозна организация.¹⁰⁹ Би било уместно да се приеме, че поставянето на етикет на една религиозна организация, че е „секта“ би могло да има неблагоприятно въздействие върху тази организация.¹¹⁰ Но не всеки случай на конфликт между държавните власти и лица, поддържащи ясни и искрени убеждения, би позволил да се направи заключението, че има „намеса“ в правата по член 9. Така например по делата *Valsamis v. Greece* и *Efstratiou v. Greece*, ученици от Свидетелите на Йехова били наказани тъй като не присъствали на шествия в чест на националния празник на страната, поради убежденията си (и тези на семействата им), според които подобни събития са несъвместими с твърдите им пацифистки възгледи. Съдът в Страсбург приема, че по същество тези шествия представляват публично честване на демокрацията и човешките права и,

⁹⁸*Pretty v. the United Kingdom*, §82.

⁹⁹*Holy Monasteries v. Greece*.

¹⁰⁰*Darby v. Sweden*, §§30-34 Виж също бележката на стр. 9 по-горе.

¹⁰¹*Khan v. the United Kingdom* (реш.).

¹⁰²Виж стр. 14, по-горе.

¹⁰³На стр. 17 и сл.

¹⁰⁴Виж например, *Ivanova v. Bulgaria*, разгледано на стр. 18 по-долу.

¹⁰⁵*Hasan and Chaush v. Bulgaria* [GC], §78.

¹⁰⁶*Kokkinakis v. Greece*, разгледано по-долу на стр. 20.

¹⁰⁷Виж стр. 27 по-долу.

¹⁰⁸*Cyprus v. Turkey* [GC], §§241-247 (ограничаването на придвижването, включително на достъпа до места за богослужение, стеснява възможността за упражняване на религиозните убеждения).

¹⁰⁹Разгледано по-долу на стр. 30 и сл.

¹¹⁰*Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany*, §84, разгледано на стр. 31 по-долу.

дори като се има предвид присъствието на военни, шествията не са били от естество да накърнят пацифистките убеждения на жалбоподателите.¹¹¹ Подобни дела илюстрират, че понякога могат да възникнат затруднения при преценката дали е имало „намеса“. Преценките също така могат да бъдат спорни: по това дело съдиите с особено мнение не са могли да открият основание, въз основа на което да се приеме, че участието в публично събитие, организирано за да покаже солидарност със символи, заклеяващи личните религиозни убеждения, може да се смята за „необходимо в едно демократично общество“.

Позитивни задължения

Съгласно член 1 от Европейската конвенция за правата на човека високото договарящите страни „осигуряват на всяко лице под тяхна юрисдикция“ правата и свободите определени в Конвенцията и протоколите към нея. Следователно на първо място държавата е задължена да се въздържа от намеса в защитените права. Това негативно задължение е отразено например във формулировката, използвана в член 9, която гласи, че „[с]вободата да се използва религия или убеждение подлежи само на такива ограничения, които ...“. Основното задължение да се гарантират правата не се изчерпва с изискването държавите да се въздържат от намеса в защитените права, то създава задължение за държавата да предприема активни действия. Гаранциите, съдържащи се в Европейската конвенция за правата на човека трябва да бъдат практически и ефективни. Ето защо практиката на Страсбург съдържа идеята за „позитивните задължения“, т. е. за отговорността на държавата да предприема определени действия с цел защита на правата на лицата.

Фундаменталният принцип, движещ практиката за позитивните задължения, е че държавните власти отговарят за гарантирането на съществуването на религиозната свобода в дух на плурализъм и взаимна толерантност. Понякога е необходимо властите да се ангажират с „неутрално посредничество“, за да помогнат на различни фракции да разрешат вътрешен конфликт в съответната религиозна общност.¹¹² Възможно е също да има изискване вътрешното законодателство да позволява на членовете на дадена религиозна група да практикуват вярата си в съответствие с изискванията за спазване на определена диета, макар че това задължение се ограничава до гарантирането на лесен достъп до съответната храна, но не и до достъп до съоръжения за ритуално приготвяне на месо.¹¹³ Също така властите трябва да предоставят надлежна защита на последователите на дадена религия срещу религиозно мотивирани нападения, а ако такива нападения са били извършени, да направят всичко необходимо с оглед на обстоятелствата за събиране и запазване на доказателства, да използват всички налични средства за разкриване на истината и да вземат подробно мотивирани, безпристрастни и обективни решения, без да пропускат определени факти, които могат да са показателни за наличието на религиозно мотивирано насилие.¹¹⁴ Но обикновено не би се счело за необходимо предприемането на мерки, които да позволят на работник да участва в религиозни обреди,¹¹⁵ дори и задължението, възложено на работодателя (където подобно задължение е признато) най-често да не е особено обременително.

Не винаги е очевидно дали съществува позитивно задължение за защита на свободата на мисълта, съвестта и религията. За да вземе по-общо решение дали възниква позитивно задължение, Съдът в Страсбург „разглежда баланса, който следва да бъде спазван между интереса на общността и противопоставящите му се частни интереси на съответното лице или лица“.¹¹⁶ Също така Съдът в Страсбург не винаги прави ясно разграничение между *задължението* за предприемане на действия и даването на разрешение за извършване на действия на национално ниво с цел подобряване на защитата на убежденията. С други думи изглежда, че има важна разлика между одобрението на Съда в Страсбург на националните мерки, предприети за защита на убежденията и случаите, в които непредприемането на действия за защита на убежденията е преценено като намеса.

Дали действията са били задължителни или просто допустими ще зависи от конкретните обстоятелства по делото. Случай, в който държавата активно се е намесила във вътрешните дела на дадена религиозна общност с цел разрешаване на конфликт между последователите ѝ, може да се разглежда като изпълнение на позитивно задължение, произтичащо от член 9. Ако става въпрос за „неутрално посредничество“ в спорове между различни противопоставящи се религиозни фракции няма да е налице намеса в правата по член 9, както става ясно от делото *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*. Но естеството на такава намеса трябва да се преценява внимателно, тъй като действия, отиващи отвъд чистото „неутрално посредничество“, всъщност ще съставляват намеса в правата по член 9. По този случай става въпрос за усилия, положени от държавата-ответник да разреши отдавнашно и продължаващо разделение, причинено от конфликт на политическа и лична основа в мюсюлманската общност. Тук същественият въпрос е дали извършената промяна в ръководството на вероизповеданието е в резултат на неоправдан натиск от страна на държавата или като резултат от решение, взето свободно от самата общност:

Правителството поддържа, че властите само са посредничали между противопоставящите се групи и са съдействали в процеса на обединение, тъй като са имали конституционното задължение да гарантират религиозна толерантност и

¹¹¹*Valsamis v. Greece*, §§37-38; и *Efstratiou v. Greece*, §§38-39.

¹¹²*Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*.

¹¹³*Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France* [GC], разгледано по-долу на стр. 20.

¹¹⁴*97 members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 others v. Georgia*, §§138-142 (групово нападение над събрание на Свидетелите на Йехова от последователи на източноправославната църква, включващо физическо насилие и унищожаване на религиозни предмети, докато полицията е останала безучастна и не е имала желание да разследва, като са направени недостатъчни усилия да се започне наказателно производство: нарушение на член 14 във връзка с членове 3 и 9).

¹¹⁵Обсъдено на стр. 18 и сл. по-долу.

¹¹⁶Например, *Dubowska and Skup v. Poland*.

мирно съжителство между различните групи от вярващи. Съдът се съгласява, че държавите имат такова задължение и изпълнението му може да изисква ангажиране с посредничество. Неутралното посредничество между различни групи от вярващи по принцип не представлява намеса на държавата в правата на вярващите по член 9 от Конвенцията, макар че националните власти трябва да бъдат предпазливи в тази особено деликатна сфера.

По това дело обаче Съдът в Страсбург преценява, че властите активно са участвали в обединяването на разделената общност чрез предприемане на действия за налагането на единия от двамата противопоставящи се лидери срещу волята на другия. Тези действия преминават отвъд „неутралното посредничество“, поради това представляват намеса в правата по член 9.¹¹⁷ Такива случаи илюстрират също и взаимодействието между свободата на религията и свободата на сдружаване: член 9 разтълкуван в светлината на член 11

разкрива очакването, че на [такава] общност трябва да бъде позволено да действа мирно, без произволна намеса на държавата.¹¹⁸

Трудови отношения и свобода на мисълта, съвестта и религията

В сферата на трудовите отношения защитата, предоставена от член 9 е до известна степен ограничена. Съдът в Страсбург като цяло не е склонен да признава каквито и да са позитивни задължения на работодателите да предприемат действия за улесняване на изповядването на убеждения, като например да организират освобождаването от служебни задължения, за да може едно лице да извърши поклонение в определено време и по определен начин. Работниците са длъжни да спазват правилата, уреждащи работното време, и уволнение за неявяване на работа поради спазване на религиозни ритуали не повдига въпроси от обхвата на член 9.¹¹⁹ Оправданието на този подход е в доброволния характер на трудовото правоотношение и принципът, че служителят извън работното си място може да следва религиозни обичаи, каквито намери за добре. Това важи също и за заетостта в публичния сектор. По делото *Kalaç v. Turkey*, Съдът в Страсбург е приел, че член на въоръжените сили, постъпвайки в армията, доброволно е приел ограниченията върху възможността да изповядва убежденията си, произтичащи от нуждите на военния живот (макар че по това дело Съдът не е приел за установено, че жалбоподателят е бил лишен от възможността да изпълни религиозните си ритуали):

Като е избрал военната кариера, жалбоподателят е приел по своя собствена воля системата на военна дисциплина, която по самата си същност включва и възможността някои права и свободи на военнослужещите да бъдат подлагани на ограничения, каквито не могат да се поставят на цивилни лица. За своите армии държавите могат да приемат дисциплинарни разпоредби, забраняващи един или друг вид поведение, в частност едно отношение, което вреди на установения ред, отразяващ изискванията на военната служба.

Не се спори, че жалбоподателят е имал възможност, в определените от изискванията на военния живот граници, да изпълнява задълженията, съставляващи нормалните форми, чрез които един мюсюлманин практикува религията си. По-специално, той не е бил препятстван, например, да се моли пет пъти дневно и да изпълнява другите си религиозни задължения, като спазване на постите по време на Рамадана и посещение на петъчните молитви в джамията. При това, заповедта на Висшия военен съвет не се основава на религиозните разбирания и убеждения на жалбоподателя или на начина, по който той е изпълнявал религиозните си задължения, а на неговото поведение и отношение. Според турските власти, това поведение е било в нарушение на военната дисциплина и на принципа на секуларизма. В съответствие с това, Съдът стига до заключението, че принудителното пенсиониране на жалбоподателя не е съставлявало намеса в упражнението на правото, гарантирано от чл. 9, тъй като не е било мотивирано от начина, по който той е изповядвал своята религия.¹²⁰

Накратко, извън случаите, при които може да има конкретни обстоятелства, носещи особена тежест в дадения казус, несъвместимостта между договорни или други задължения и личните убеждения или принципи обикновено не повдига въпрос по член 9, затова действия, предприети в резултат на произволно нарушаване на професионални задължения едва ли представляват намеса в правата на лицата.¹²¹ Освен това, по отношение на някои длъжности в общественния сектор се прилагат още две ограничения върху упражняването на свободата на мисълта, съвестта или религията. Първо, „с цел да изпълни ролята си на неутрален и безпристрастен организатор на упражняването на религиозните убеждения, държавата може да налага на настоящи и бъдещи държавни служители, които ще трябва да изпълняват част от суверенната ѝ власт, задължението да не вземат участие“ в дейността на религиозни движения.¹²² Второ, държавата може да проверява ценностите и убежденията на кандидатите за заемане на държавна служба или да ги освобождава поради това, че изповядват възгледи, несъвместими със заеманата от тях длъжност.¹²³ Тук обаче следва да се направят някои уговорки. Подобно действие може да води до неоправдана намеса в други права по Конвенцията, например в свободата на

¹¹⁷*Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, §§76-86 в §§79 и 80, разгледано по-долу на стр. 34.

¹¹⁸*Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, §73.

¹¹⁹*Kontinen v. Finland* (реш.). Виж също *Stedman v. the United Kingdom* (реш.). Виж също *Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia*, §§170-182 (отказ за пререгистрация на религиозна организация и разпускането ѝ от части и на основание на приетите ограничения, наложени от вярата над последователите, въпреки уверенията им, че те сами са избрали мястото си на работа: нарушение, Съдът отбелязва също, че доброволния труд или работата на непълно работно време или извършването на мисионерска дейност не противоречат на Европейската конвенция за правата на човека).

¹²⁰*Kalaç v. Turkey*, §§28-31.

¹²¹*Cserjés v. Hungary* (реш.).

¹²²*Refah Partisi (the Welfare Party) and others v. Turkey* [GC], §94.

¹²³*Vogt v. Germany*, §§41-68 (разгледано по член 10 и 11).

изразяване по член 10.¹²⁴ То може да представлява също непряка дискриминация на основата на убеждения.¹²⁵ Освен това държавата трябва да запази неутралност. По делото *Ivanova v. Bulgaria* е прието, че има нарушение на член 9 поради уволнението на жалбоподателката от заеманата от нея преподавателска длъжност в училище по причина на членуването ѝ в Евангелска християнска група, чиято регистрация била отказана, и която провеждала дейността си тайно и при продължаващ тормоз от страна на властите и медиите. Жалбоподателката била подложена на сериозен натиск да напусне сама, но в крайна сметка била уволнена с привидния мотив, че не изпълнява изискванията за заеманата длъжност, тъй като училището твърдяло, че за тази длъжност е необходимо висше образование. Съдът обаче стига до заключението, че действителната причина за уволнението е поддържаната политика на нетолерантност по отношение на членовете на тази евангелска група и намира нарушение на тази гаранция.¹²⁶

Съдът в Страсбург е разгледал и дела за уволнения на лица, наети от религиозни организации. Тук общият принцип е следният: даден член на духовенството на официална църква следва да изпълнява не само религиозните, но също и светските си задължения, и не може да се оплаква, ако последните са в противоречие с личните му убеждения, тъй като правото му да напусне длъжността представлява в крайна сметка гаранция за свободата на съвестта.¹²⁷ Други гаранции по Конвенцията също могат да са приложими, когато едно лице е освободено от работата си в религиозна организация на основание на несъвместимост на някаква практика с изповядваните убеждения на църквата, като трябва да се направи внимателна преценка дали държавните власти са изпълнили позитивното си задължение да гарантират правото на зачитане на личния и семейния живот по член 8. Националните съдилища са задължени да се уверят, че гаранциите по Конвенцията са „практически и ефективни“, като отразят това в мотивите си. Въпреки че независимостта на религиозните общности е защитена срещу неоправдана държавна намеса по член 9 във връзка с защитата на свободата на сдружаване по член 11, националните съдилища и юрисдикции трябва да установят дали основанията за уволнение са отразили по подходящ начин изискванията по член 8 от Конвенцията, по специално, когато служителът, освободен от религиозна организация има ограничени възможности да намери нова работа. Този въпрос е илюстриран съответно в делата *Obst v. Germany* и *Schüth v. Germany*. По делото *Obst*, Европейски директор за връзки с обществеността на църквата на Мормоните загубил работата си след самопризнание за изневяра; по делото *Schüth*, органистът и диригент на хора в католическата енория бил уволнен след като се разбрало, че, след раздялата със съпругата му, той и новата му партньорка очакват дете. По делото *Obst*, Съдът се съгласява с решението на националния трудов съд, че уволнението на жалбоподателя, въз основа на собственото му решение да признае за изневярата, може да се разглежда като необходима мярка за запазване на доверието в църквата, тъй като жалбоподателят е следвало да знае за значението, което работодателят му придава на брачната вярност и за несъвместимостта на извънбрачната връзка с повишените изисквания за лоялност, произтичащи от конкретната длъжност. По това дело националните съдилища са разгледали и възможността за налагане на по-лека санкция и вероятността жалбоподателят да си намери друга работа.¹²⁸ Напротив, по делото *Schüth* Съдът намира нарушение на член 8, поради това че трудовете съдилища не са преценили правилно баланса на интересите на църквата като работодател с правото на жалбоподателя на зачитане на личния и семейния живот. В решението на националните съдилища не се споменава фактическото му съжителство на семейни начала, като в него просто било повторено мнението на църквата, че доверието в нея би било подкопано, ако не е било извършено уволнение. Това становище останало непроменено, въпреки че националните съдилища са приели, че въпросната длъжност не е такава, при която сериозно нарушение би било напълно несъвместимо с продължаването на трудовото правоотношение (каквото би бил случаят на служител, чиито отговорности включват например напътстване или религиозно поучение). Въпреки че трудовият договор е ограничил до известна степен правото на зачитане на личния му живот, налагайки задължения за лоялност към църквата, не може да се приеме, че този договор налага изричното задължение жалбоподателят да води живот на въздържание в случай на раздяла или развод. Освен това в това дело е прието, че изгледите жалбоподателят да си намери друга работа са ограничени.¹²⁹

Осигуряване на надлежно признаване на религиозни практики

В някои случаи може да възникне позитивното задължение за гарантиране на възможността религиозните общности да упражняват свобода на богослужението или да „изразяват“ по друг начин убежденията си чрез обучение или религиозни обреди. Винаги е необходимо фактите по всяко дело да се изследват с особено внимание. Например, непредоставянето на една религиозна общност на достъп до месо от животни, заклани в съответствие с религиозните предписания може да представлява намеса по член 9. Но както се пояснява в решението по делото *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France*, става въпрос за *достъп* до такова месо, а не за предоставяне на възможност за извършване на ритуално заклане, което се счита за важно. По това дело религиозната организация обжалва отказа на властите да дадат необходимото разрешение за извършване на клане на животни за консумация в съответствие с ултра-ортодоксалните ѝ убеждения. Друга еврейска организация била получила разрешение за колене на животни в съответствие със собствените ѝ ритуали, които незначително се отличавали от тези на организацията жалбоподател. Организацията твърди, че отказът представлява

¹²⁴Виж например *Lombardi Vallauri v. Italy*, разглеждано по-горе на стр. 12.

¹²⁵*Thlimmenos v. Greece* [GC], разглеждано на стр. 42 по-долу.

¹²⁶*Ivanova v. Bulgaria*, §§81-86.

¹²⁷*Knudsen v. Norway* (реш.). Виж също например, *Rommelfanger v. Germany* (реш.) (уволнение на лекар, нает в католическа болница за изразяване на възгледи за аборт, несъвместими с църковното учение: недопустима по член 10); и *Siebenhaar v. Germany*, §§36-48 (договор като помощник в детска градина към протестантската църква, според който несъвместими религиозни дейности ще се считат за несъвместими и с трудовия договор: няма нарушение на член 9).

¹²⁸*Obst v. Germany*, §§39-53.

¹²⁹*Schüth v. Germany*, §§53-75.

нарушение както на член 9, така и на член 14 във връзка с член 9. Безспорно било, че ритуалното колене представлява религиозен обред, чиято цел е на евреите да бъде осигурено месо от животни, заколени в съответствие с религиозните предписания, съществена страна в практикуването на тази религия:

[О]рганизацията жалбоподател може да се позовава на член 9 от Конвенцията по отношение на отказа на френските власти да дадат разрешение, тъй като ритуалното колене може да се разглежда като право, гарантирано от Конвенцията, а именно правото на едно лице да изповядва религията си чрез религиозни обреди по смисъла на член 9.

...

Съдът на първо място отбелязва, че чрез създаване на изключение от принципа, че животните трябва първо да бъдат зашеметени преди коленето, френското законодателство е дало практическо приложение на позитивното задължение на държавата да осигури ефективно зачитане на свободата на религията. [Вътрешното право], без да ограничава упражняването на тази свобода, напротив, е предвидило и организирано свободното ѝ реализиране. По-нататък Съдът констатира, че обстоятелството, че специалните разпоредби, регулиращи практиката на ритуални заколения, допускат само такива, разрешени от регистрирани религиозни организации, само по себе си не води до заключението, че има намеса в свободата на изповядване на религия. Съдът, както и правителството, намира, че е в общ интерес да се избягват нерегламентирани колени, провеждани при съмнителни хигиенни условия, поради което е за предпочитане, ако такива заколения трябва да се провеждат, те да се извършват на специални места под наблюдението на държавните власти. ...

Но когато друга религиозна организация, изповядваща същата религия по-късно подаде искане за издаване на разрешение за провеждане на ритуално заколение, трябва да се установи дали начинът на извършване на заколението, който ще се използва от нея, представлява упражняване на свободата на изповядване на религия, гарантирана от член 9 от Конвенцията. Според Съда би имало намеса в свободата да се изповядва религия, единствено ако забраната за извършване на ритуално заколение прави невъзможно за ултра-ортодоксалните евреи да се хранят с месо от животни, заклани в съответствие с религиозните предписания, прилагани от тях. Но случаят не е такъв.

В този пример религиозната организация жалбоподател е поискала разрешение от властите за колени на животни, извършвано по сходен, (но не изцяло идентичен) начин като друга религиозна група, но им било отказано. Съдът в Страсбург е установил, че няма „намеса“ в правото по член 9: първо, използваният от извършващите ритуала метод за колени бил идентичен с този на другата организация, освен по отношение на подробното изследване на животното след убиването му; второ, месо, приготвено по начин, съвместим с убежденията на организацията жалбоподател е могло да бъде намерено от други доставчици от съседна държава. На това основание Съдът в Страсбург е прел, че няма намеса в правата на организацията, тъй като нейните последователи са имали възможност да се сдобият с месо от животни, заколени по подходящ според тях начин. (Във всеки случай, дори да имаше намеса в правата по член 9, според Съда няма нарушение на гаранцията, тъй като различното третиране на двете организации преследва легитимна цел и има разумно съотношение на пропорционалност между използваните средства и преследваната цел.)¹³⁰ Това решение може би не разглежда в пълнота въпроса за обхвата на позитивните задължения на държавата за зачитане на религиозния плурализъм. Например от решението не става ясно дали държавата има право да забрани ритуалните заколения на основание нехуманно отношение към животните, и ако това е така, дали в такива случаи трябва да улесни вноса на месо от други държави. Очевидна е увереността на Съда в Страсбург, залегнала в практиката му, че всякакво напрежение в обществото, предизвикано от религиозни различия следва да се решава не чрез премахване на плурализма, а чрез насърчаване на толерантността и взаимното разбирателство между хората и общностите. Но плурализмът не предполага абсолютното право на определени общности да претендират за признаване и защита на техните искания: подкрепата на плурализма следва да бъде разграничена от активното му насърчаване.

Въпрос 3. Дали ограничението в изповядването на религия или убеждение има легитимна цел?

Свободата на мисълта, съвестта и религията не е абсолютна. Както беше отбелязано, параграф 2 на член 9 предвижда при определени обстоятелства държавата да може да се намесва в „изповядването“ на мисълта, съвестта и религията. Вече беше обсъдено, че първо ще трябва да се прецени дали оспорваното решение попада в обхвата на член 9 и дали то засяга „изповядване“ на мисълта, съвестта и религията. След това трябва да се определи дали е имало „намеса“ в гаранцията. Тогава Съдът ще прецени дали е имало нарушение на член 9.

Ако се установи, че е имало „намеса“, в тежест на държавата е да докаже, че тя е била оправдана. Това се преценява чрез три теста: дали намесата преследва легитимна цел, дали намесата е „предвидена в закона“ и дали намесата е „необходима в едно демократично общество“. Обикновено първият тест е ясен. Трябва да се покаже, че един или повече държавни интереси, посочени в параграф 2 са засегнати в случая. Тези признати легитимни интереси – „в интерес на обществената сигурност, за защитата на обществения ред, здраве и морал или за защита на правата и свободите на другите“ – са формулирани по тясно в сравнение с интересите, признати в членове 8, 10 и 11 (по-конкретно националната сигурност не е признат интерес по член 9), но във всеки случай обикновено този тест няма да представлява особена трудност за държавата-ответник, като неминуемо ще бъде възможно да се докаже, че намесата цели един (или повече) от тези изброени интереси. По принцип държавата следва да разкрие конкретната цел, която е искала да постигне; на практика намеса, претендираща да има легитимна цел с охота би се разглеждала като попадаща в обхвата на някоя от изброените цели на конкретната гаранция. Например по делото *Serif v. Greece*, е прието, че присъда за престъпление, представяващо присвояване на функциите на свещеник на „известна“ религия представлява намеса, преследваща легитимната цел за защита на обществения ред,¹³¹ докато по делото *Kokkinakis v. Greece*, Съдът в Страсбург с готовност приема, че забраната

¹³⁰ *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France* [GC], §74, §§76-78, §80 и §81.

¹³¹ *Serif v. Greece*, §§49-54.

за прозелитизъм защитава правата и свободите на другите.¹³² По делото *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, Съдът в Страсбург обсъдил аргументите на правителството-ответник, че отказът да регистрира религиозна общност преследва определени интереси, посочени в параграф 2:

[О]казът да се уважи искането за признаване, направено от жалбоподателите, е целял защитата на обществения ред и обществената сигурност. Молдовската държава, чиято територия през годините многократно е преминавала от румънски към руски контрол и обратно, има етнически и езиково разнообразно население. Поради това, младата Република Молдова, която е независима от 1991 г., не е имала достатъчно сили на които да разчита, за да гарантира съществуването си, но факторът, благоприятстващ за стабилността е религията, тъй като мнозинството от населението е източноправославно. Следователно признаването на молдовската православна църква, която е била подчинена на московската патриаршия, е способствало цялото население да се обедини в тази църква. Ако църквата жалбоподател беше призната, тази връзка вероятно щеше да бъде загубена, а източно-православното население разпръснато сред множество църкви. Още повече, че под прикритието на църквата жалбоподател, която е била подчинена на патриаршията в Букурещ, са се крили политически сили, действащи в координация с румънски интереси, насочени към присъединяване на Бесарабия към Румъния. Следователно признаването на църквата-жалбоподател би възродило отколешно руско-румънско съперничество сред населението, заплашващо обществената стабилност и дори териториалната цялост на Молдова.

Жалбоподателите отричат, че мерките от които се оплакват, са целяли защита на обществения ред и обществената сигурност. Те твърдят, че правителството не е доказало, че църквата жалбоподател е представлявала опасност за обществения ред и обществената сигурност.

Съдът приема, че държавите имат право да проверяват дали дадено движение или сдружение под прикритието на религиозни цели не извършва дейност, застрашаваща населението или обществената сигурност. С оглед на конкретните обстоятелства по делото, Съдът стига до заключението, че намесата е преследвала легитимна цел по член 9, параграф 2 а именно защита на обществения ред и обществената сигурност.¹³³

Макар и да изглежда, че доказването на теста, че намесата има легитимна цел, не представлява особена трудност, не е изключено при определени обстоятелства държавата ответник да има затруднения в тази насока.¹³⁴ Трябва да се отбележи, че целта или задачата на намесата по първия тест е различна от преценката за нейната „належаща обществена необходимост“ по смисъла на третия тест за „необходимостта в едно демократично общество“.

Въпрос 4. Дали ограничението на „изповядването“ на религия или убеждение е „предвидено в закона“?

На следващо място държавата трябва да установи, че намесата е била „предвидена в закона“. Тази концепция изразява принципа на правната сигурност, който може да се дефинира широко като възможността едно лице да действа в установена правна рамка без страх от произволна или непредвидима намеса на държавата. По този начин атакуваната мярка трябва да намира основанията си във вътрешното право и да бъде както леснодостъпна и предвидима, така и да съдържа достатъчна защита срещу произволно прилагане на закона. Но тези въпроси твърде рядко са предмет на обсъждане в практиката по член 9. Във всеки случай Съдът в Страсбург би избегнал даването на категоричен отговор дали намесата е била „предвидена в закона“, ако бъде убеден, че намесата не е била „необходима в едно демократично общество“.¹³⁵ (Когато намесата в права по член 9 е свързана с налагане на наказание за престъпление, жалбоподателят може допълнително да претендира нарушение на член 7 от Конвенцията, установяващ принципа, че никой не може да бъде съден за действие, което в момента на извършването му не е било определено за престъпление. В подобни казуси Съдът в Страсбург вероятно ще разгледа въпросите повдигнати по член 7 и 9, използвайки сходен подход.¹³⁶)

Класическата формулировка на този тест се намира в дело, свързано със свобода на изразяване, но тя е приложима по същия начин и за случаите по член 9:

По мнение на Съда, две от изискванията, които произтичат от израза „предвидени от закона“, са следните: Първо, законът трябва да бъде достатъчно достъпен – гражданинът трябва да бъде в състояние да получи адекватни според обстоятелствата указания относно правните норми, приложими в даден случай. Второ, една норма не може да се приеме за „закон“, ако не е формулирана с достатъчна точност, така че да даде възможност на гражданина да регулира поведението си – той трябва да е в състояние (при необходимост и след подходящ съвет) да предвиди, в една разумна според обстоятелствата степен, последиците, с които може да е свързано определено поведение.

Но трябва да се отбележи, че Съдът в Страсбург добавя известно ограничение:

Не е необходимо тези последици да бъдат предвидими с абсолютна сигурност – опитът показва, че това не може да се постигне. От друга страна, сигурността е изключително желателна, но тя може да доведе и до прекалена скованост, а законът трябва да бъде в крак с променящите се обстоятелства. Съответно, в много закони нормите неизбежно са

¹³²Kokkinakis v. Greece, §44.

¹³³Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova, §§111-113.

¹³⁴ Но за сравнение *Bayatyan v. Armenia* [GC], §§112-128 (аргументът, че лишаването от свобода на лице поради отказ да изпълни военната си служба има за цел защитата на обществения ред и правата на другите: аргументите на правителството са неубедителни, особено като се имат предвид намеренията му да въведе алтернативна военна служба и имплицитно да се въздържа от преследване на лица заради отказа им от военна служба поради убежденията им).

¹³⁵Например, *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, §90.

¹³⁶Виж например, *Kokkinakis v. Greece*, §§32-35; и *Larissis and others v. Greece*, §§39-45.

формулирани с понятия, които в по-голяма или по-малка степен са неопределени и чието тълкуване и прилагане е въпрос на практика.¹³⁷

Някои примери за прилагането на този тест в практиката по член 9 ни помагат да откروим изискванията му. По делото *Kokkinakis v. Greece* жалбоподателят се опитва да обоснове, че определението на „прозелитизъм“ не е достатъчно ясно дефинирано във вътрешното законодателство, по този начин правейки възможна забраната на всякакъв вид религиозни дебати или обсъждания, и правейки невъзможно за лицата да съобразяват поведението си. Съдът в Страсбург, като отбелязва, че неминуемо формулировката на множество разпоредби не притежава абсолютна точност, се съгласява с правителството отговорник, че наличието на трайно установена и публикувана вътрешна съдебна практика в допълнение на нормативните разпоредби, в настоящия случай е достатъчно, за да бъдат изпълнени изискванията на теста „предвидено в закона“.¹³⁸

От друга страна, по делото *Hasan and Chaush v. Bulgaria*, е прието, че тестът не е изпълнен. По това дело държавно учреждение е дало предпочитанията си на една фракция за сметка на друга в спор относно определянето на лидер на съответното вероизповедание. По това дело недостатъците на вътрешното право са мотивирали Съда в Страсбург да стигне до заключението, че е имало нарушение на член 9:

За да отговаря вътрешното право на [изискването за „предвидимост в закона“], то трябва да предоставя правни гаранции срещу произволна намеса от страна на публичната власт в правата, защитени от Конвенцията. В случаите, в които се засягат основни права, би било в противоречие с принципа на върховенство на закона, един от основните принципи на демократичното общество, залегнали в Конвенцията, юридическата дискреция, дадена на изпълнителната власт да се изразява в неограничена власт. Следователно законът трябва да указва с достатъчна яснота обхвата на всяка подобна дискреция, предоставена на компетентните органи, и начина на упражняването ѝ. Степента на прецизност, изисквана от вътрешното законодателство - която в никакъв случай не може да обезпечи всяка възможност - зависи в значителна степен от съдържанието на конкретния акт, отношенията, които цели да регулира, а също броя и статуса на неговите адресати.

Съдът отбелязва, че по настоящото дело приложимият закон не е предоставял никакъв съществен критерий, на базата на който Министерски съвет и Дирекцията по вероизповеданията регистрират религиозните вероизповедания и промените в техните ръководства в случаи на вътрешно разделение и противоречащи си претенции за легитимност. Още повече, че не е имало процедурни гаранции, като например спорно производство пред независим орган, срещу произволно упражняване на дискреционните правомощия, дадени на изпълнителната власт. По нататък [вътрешното законодателство] и решението на Дирекцията никога не са били официално съобщени на пряко засегнатите лица. Тези актове са били необосновани и толкова неясни, че в тях дори не се споменава името на първия жалбоподател, въпреки че целта им е била освобождаването му от длъжността Главен мюфтия.

В резултат на тези недостатъци на материалните критерии и процедурните гаранции намесата е била „произволна и основана на правни разпоредби, допускащи неограничена дискреция на изпълнителната власт и неотговарящи на задължителните стандарти за яснота и предвидимост“.¹³⁹

По други дела е установено нарушение на това основание. Например по делото *Perry v. Latvia*, забраната наложена на чуждестранен евангелистки пастор да осъществява мисията си след подновяване на разрешението му за пребиваване не се основавала на никаква разпоредба от действащото към онзи момент латвийско законодателство, поради което не е била „предвидена в закон“, ¹⁴⁰ докато по делото *Kuznetsov and others v. Russia*, напълно мирно религиозно събрание било разтурено от председателката на Окръжната комисия за човешките права, двама висши полицейски служители и един гражданин. Според Съда в Страсбург „очевидно е липсвало правно основание за разтурване на религиозно събитие, провеждано в законно наето за тази цел помещение“; а освен това „комисарят не е действал добросъвестно и е нарушил задължението си на държавен служител да спазва неутралност и безпристрастност по отношение на религиозния събор на жалбоподателите“.¹⁴¹ В делото *Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine*, отказът да се регистрират промени в устава на религиозна организация след решение на управителния ѝ орган тя да премине на подчинение от руската православна църква към украинската православна църква се основава на вътрешно право, което макар и достъпно не е било достатъчно „предвидимо“. Това е довело и до друга последица: „липсата на гаранции срещу произволни решения на органа, извършващ регистрацията, без възможност за преразглеждането им от вътрешните съдилища, които очевидно не са могли да достигнат до различно заключение поради липсата на съгласуваност и предвидимост на законодателството“. При тези обстоятелства е било налице нарушение на член 9.¹⁴²

¹³⁷*Sunday Times v. the United Kingdom* (no. 1), §49.

¹³⁸*Kokkinakis v. Greece*, §§37-41. Виж също *Larissis and others v. Greece*, §§40-42.

¹³⁹*Hasan and Chaush v. Bulgaria* [GC], §§84-85. Виж също *Bayatyan v. Armenia* [GC], §§112-128 (въпросът за законността на осъждането за отклоняване от военна служба е оставен отворен).

¹⁴⁰*Perry v. Latvia*, §§51-66.

¹⁴¹*Kuznetsov and others v. Russia*, §§69-75.

¹⁴²*Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine*, §§121-152.

Въпрос 5. Дали ограничаването на „изповядването“ на религия или убеждение е „необходимо в едно демократично общество“?

Ясно е, че по необходимост свободата на изповядване на мисълта, съвестта или убежденията може да бъде ограничавана в интерес на обществената сигурност, защита на обществения ред, здравето и морала или правата и свободите на другите. Но не винаги е лесно да се установи дали с оглед на конкретните обстоятелства намесата в правата по член 9 е била „необходима в едно демократично общество“.

При прилагането на този пети и последен тест твърдяната намеса трябва:

- ✧ да отговаря на належаща социална нужда,
- ✧ да бъде пропорционална на преследваната легитимна цел и
- ✧ да бъде оправдана с относими и достатъчни основания.

И тук тежестта да докаже, че този тест е изпълнен е на държавата-ответник. В замяна на това, задача на Съда в Страсбург е да провери дали предприетите на национално ниво мерки, представляващи намеса в правата по член 9, са обосновани по принцип и пропорционални, но често може да е трудно това да се определи, тъй като Съдът в Страсбург не е в най-добрата позиция да разглежда решенията на националните органи. В резултат на това, той може да признае определена „свобода на преценка“ на решаващите органи на национално ниво. На практика това води до смекчаване на строгостта, прилагана от Съда в Страсбург при анализа и оценката на качеството на изтъкваните аргументи за намеса в правата по член 9. За по-нататъшно разглеждане на този въпрос са необходими някои общи бележки върху определени ключови принципи с обща приложимост при тълкуването на Европейската конвенция за правата на човека.

Необходимост и пропорционалност; и същността на „демократичното общество“

Понятието за „необходимост“ изрично или имплицитно се засяга в няколко разпоредби на Европейската конвенция за правата на човека, но има леко различно значение в различните контексти. Може да се открие ясно разграничение между тези разпоредби (като член 9), които гарантират главно права от гражданско или политическо естество, и които могат да бъдат предмет на широко формулирани ограничения, и онези разпоредби, гарантиращи права (най-вече тези, засягащи физическата неприкосновеност и човешкото достойнство), които не могат да бъдат подлагани на изрични ограничения или могат да бъдат предмет само на стриктно посочени ограничения.

За да се прецени дали намесата е „необходима в едно демократично общество“ е важно да се имат предвид както думата „необходима“, така и израза „в едно демократично общество“. Например, в контекста на член 10 Съдът в Страсбург е посочил, че:

прилагателното „необходим“ по смисъла на [тази разпоредба] не е синоним на „належащ“, нито пък има гъвкавостта на изрази като „допустим“, „обичаен“, „полезен“, „разумен“ или „желателен“, а по-скоро предполага съществуването на „належаща обществена необходимост“.¹⁴³

Тежестта да установи, че намесата е оправдана, а от там и тежестта да докаже, че тя е пропорционална отново е възложена на държавата. Както и при тълкуването на необходимостта от държавна намеса в други права по Конвенцията, може да се окаже от значение разглеждането на други международни или европейски стандарти и практики. Ката например в тази област Съдът в Страсбург се е позовавал на доклади на организации като Световния съвет на Църквите.¹⁴⁴

Стандартът за обосноваване на практика зависи от конкретния контекст. По принцип колкото по силна е „належащата социално необходимост“, толкова по-лесно ще бъде да се обоснове намесата. Например, националната сигурност по принцип е силно основание. Простото изтъкване на това основание обаче не освобождава държавата да посочи причините на изложеното твърдение.¹⁴⁵ Аналогично, обществената сигурност може да представлява наложителна обществена необходимост, затова законовото изискване, задължаващо всички мотористи да носят каски с готовност е възприето като основателно, когато е било обжалвано от Сикхи.¹⁴⁶

Във всеки случай при прилагането на теста за необходимост (и свързаното с това съобразяване на степента на зачитане на свободата на преценка) трябва да се има предвид също и въпросът дали намесата може да бъде оправдана като необходима в едно демократично общество. Огромното значение на това понятие се разкрива в практиката по член 9. Съдът в Страсбург по-специално е разкрил характеристиките на европейското „демократично общество“ като е посочил плурализма, толерантността и широтата на възгледите като негови отличителни белези. Например по делото *Kokkinakis v. Greece* Съдът отбелязва:

Гарантираната от член 9 свобода на мисълта, съвестта и религията е една от основите на „демократичното общество“ по смисъла на Конвенцията. В религиозния си аспект, тя е един от най-съществените елементи, които изграждат идентичността на вярващите и на концепцията им за живота, но тя е и безценна придобивка за атеисти, агностици, скептици и незаинтересувани. От нея зависи плурализмът, който е неотделим от демократичното общество и който е извоюван на висока цена през вековете.¹⁴⁷

¹⁴³ *Handyside v. the United Kingdom*, §48.

¹⁴⁴ Както в *Kokkinakis v. Greece*, обсъдено по-долу на стр. 26.

¹⁴⁵ Виж *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, обсъдено по горе на стр. 20.

¹⁴⁶ *X v. the United Kingdom* (пеш.) (1978).

¹⁴⁷ *Kokkinakis v. Greece*, в §31.

Тези ценности могат да обосноват заключения, че държавните власти могат да намерят за необходимо да защитят религиозните убеждения на вярващите от нападки чрез обидни изрази (като по делото *Otto-Preminger-Institut* разгледано по-долу).¹⁴⁸ Член 9 може също да изисква предполагаема опасност от безредици да се разрешава чрез поощряване на плурализма, а не чрез потискането му, дори и когато самият този плурализъм е отговорен за състоянието на обществения ред, изискващо държавна намеса.

Свобода на преценка

Преценката дали една мярка е необходима и пропорционална никога не може да бъде просто механично упражнение, дори когато всички факти са известни, остава неизбежната ценностна преценка, която трябва да се извърши в отговор на въпроса „била ли е намесата необходима в едно демократично общество?“. Но на нивото на Съда в Страсбург, всяка преценка на необходимостта от намеса в правата по член 9 е тясно свързана с въпроса за субсидиарния характер на защитния механизъм установен в Страсбург, тъй като главната отговорност да се гарантира, че правата по Конвенцията са практически и ефективни е на националните власти. На тази основа Съдът в Страсбург може да предостави на националните органи определена „свобода на преценка“. Този принцип понякога е трудно да бъде приложен на практика. Той също е и в състояние да породи противоречия. Признатата от Съда в Страсбург степен на ограничаване при обсъждането дали дадено решение, взето от националните власти, съответства със задълженията на държавата по Конвенцията, се явява основно средство, чрез което Съдът в Страсбург признава субсидиарната си роля в защитата на човешките права. Тя е също така и признание на правото на демократичните страни (макар и в определени рамки, установени от Конвенцията) сами да избират нивото и съдържанието на практиките в сферата на човешките права, които са най-подходящи за тях.

Очевидно обаче, ако това разбиране бъде разпространено твърде широко, Съдът в Страсбург може да бъде критикуван, че абдикира от отговорностите си. Във водещото решение по делото *Handyside v. the United Kingdom*, друго дело, засягащо свободата на изразяване, Съдът отбелязва, че Конвенцията:

... не дава на договарящите държави неограничена власт за преценка. Съдът ... отговаря за обезпечаване на съблюдаването от отделните държави на тези техни задължения и е овластен да даде окончателно заключение за това дали едно „ограничение“ или „наказание“ е в съответствие [с гаранциите по Конвенцията]. По този начин свободата на преценка на националните власти върви ръка за ръка с европейския контрол. Този контрол засяга както целта на оспорената мярка, така и нейната „необходимост“. Той обхваща не само основното законодателство, но също така и решенията, които го прилагат, дори и произнесените от независим съд.... От изложеното следва, че Съдът в никакъв случай няма за задача да заеме мястото на компетентните национални съдилища. Негова задача е по-скоро да направи преглед, на основата [на гаранцията] на решенията, които те са постановили при упражнене на правото си на преценка.¹⁴⁹

Свободата на преценката не е отрицание на надзорната функция на Съда в Страсбург, тъй като Съдът е положил усилия да подчертае, че всяка призната свобода на преценка има граници, и че самият Съд взема окончателното решение, когато извършва преглед на решенията на националните власти. Например, във връзка със свободата на изразяването, свързана с нападения на основата на религиозни убеждения, Съдът в Страсбург е обяснил, че обхватът на свободата на преценка зависи от контекста и по-конкретно от естеството на въпросното изразяване и от основанията за ограничаването:

Докато възможността за ограничения по член 10 (2) на политическата реч или на дебатите по въпроси от обществен интерес е малка, договарящите страни обикновено имат по-широка свобода на преценка при регулирането на свободата на изразяване във връзка с въпроси, които са от естество да засегнат интимни, лични убеждения в сферата на морала, или особено на религията. Освен това, както в сферата на морала, а може би и в още по-голяма степен, няма единно европейско разбиране за „изискванията за защита на правата на другите“ във връзка с нападки срещу техните религиозни убеждения. Нещата, които могат да предизвикат сериозна обида на лица от конкретно вероизповедание, могат значително да се различават в зависимост от времето и мястото, особено в епоха, характеризираща се с постоянно нарастващ брой вероизповедания и деноминации. Поради прекия и продължителен контакт с живите проблеми в страните си, държавните власти по принцип са в по-добра позиция от международния съдия да дадат мнението си за точното съдържание на тези изисквания що се касае до правата на другите, както и по отношение на „необходимостта“ от „ограничаване“, целящо защитата от подобни неща на онези, чиито най-дълбоки чувства и убеждения биха били сериозно засегнати.¹⁵⁰

По този начин Съдът в Страсбург признава, че властта му да подлага на преценка определени решения в сферата на религията е ограничена. Това изглежда е очевидно. Най-вероятно вътрешното положение отразява историческа, културна и политическа чувствителност и един международен орган не е в подходяща позиция да разрешава подобни спорове.¹⁵¹ Тези заключения, разбира се, не важат на национално ниво, където националните съдилища имат по-голямо разбиране за ситуацията на място (и потенциално по-голяма легитимност) отколкото Съда в Страсбург. По-конкретно националните съдилища следва да разглеждат контекста, в който свободите, гарантирани от Конвенцията се прилагат на национално ниво.

¹⁴⁸ На стр. 38.

¹⁴⁹ *Handyside v. the United Kingdom*, §§49-50.

¹⁵⁰ *Wingrove v. the United Kingdom*, §58.

¹⁵¹ Виж също така например *Murphy v. Ireland*, разгледано на стр. 37.

Конкретни аспекти на свободата на мисълта, съвестта и убежденията по член 9

Практиката на Съда в Страсбург по дела по член 9 илюстрира приложението на тези тестове. Тази практика подчертава също и очакването за неутралност на държавата, плурализъм и толерантност при случаи, често разкриващи враждебност от страна на държавните власти, скрита или явна дискриминация, както и немотивирани решения. Тази част от наръчника разглежда главните проблеми, възниквали в контекста тази гаранция, основно във връзка с въпроса дали намесата е била „необходима в едно демократично общество“. Както беше отбелязано, някои аспекти, както на индивидуалното, така и на колективното упражняване на свободата на мисълта, съвестта и религията все още не са разглеждани в практиката на Страсбург.

Намеса в „изповядването“ на индивидуални убеждения: отказ от изпълняване на задължителна военна служба

Наложеният от член 9 обхват на позитивните задължения на държавните власти да признават освобождаване от общи граждански или правни задължения доскоро беше подлаган на съмнение. В светлината на член 4, параграф 3 б. в от Европейската конвенция за правата на човека, съдържащ специална разпоредба за „службата от военен характер“, дълго време се считаше, че член 9 не съдържа никакво право на освобождаване от военна служба по причина на убеждения, освен ако такова право не е признато от вътрешното законодателство,¹⁵² въпреки че практически всички европейски държави, поддържащи задължителна военна служба, се насочиха към признаване на правото на алтернативна военна служба.¹⁵³ Не беше ясно дали член 9 действително изисква държавата да признае алтернативната военна служба, когато в противен случай лицето би било принудено да извършва действия в противоречие с основните си религиозни убеждения.¹⁵⁴ Разбира се, беше прието, че задължителната военна служба може да повдигне други въпроси по Конвенцията, особено при оплаквания, че санкции за отклоняване от военна служба могат да се налагат по дискриминационен начин¹⁵⁵ или да водят до унижително третиране по смисъла на член 3.¹⁵⁶ По делото *Ülke v. Turkey* например, Съдът в Страсбург е намерил, че жалбоподателят – активист пацифист, който многократно бил наказван за отказа си да служи в армията поради убежденията си, е бил подложен на третиране в нарушение на член 3 поради „постоянното редуване на наказателни преследвания с лишаване от свобода“, и поради възможността това положение да продължи до края на живота му: тази ситуация е надхвърлила неизбежната степен на унижение, присъща на лишаването от свобода, и по този начин е квалифицирана като „нечовешко“ отнасяне, в резултат на обмислените, кумулативни и дългосрочни ефекти от многократните осъждания и задържания. Вътрешното законодателство, в което липсват разпоредби относно лицата, отказващи да служат в армията поради убежденията си, е било „очевидно недостатъчно, за да предвиди подходящи мерки за справяне със ситуации, възникващи поради отказа на едно лице да изпълнява военна служба поради убежденията му“.¹⁵⁷

В някои случаи жалбите достигнали до Страсбург приключват с приятелско споразумение,¹⁵⁸ но по делото *Bayatyan v. Armenia*, Голямото отделение постановява, че липсата на възможност за алтернативна служба при определени обстоятелства може да води до нарушение на член 9. Жалбоподателят, който бил от Свидетелите на Йехова, бил осъден на 30 месеца лишаване от свобода за отказ да изпълни военната си служба. По време на процеса срещу жалбоподателя за отклонение от военна служба, той на няколко пъти предложил да постъпи на алтернативна служба, но новият закон, предвиждащ алтернативната служба, приет в резултат на поет ангажимент от държавата ответник при присъединяването ѝ към Съвета на Европа няколко месеца преди въвеждането на алтернативната служба, влязъл в сила една година след предсрочното му освобождаване и след като той бил прекарал повече от 10 месеца в затвора. Голямото отделение е преценило, че сега не е уместно да разглежда член 9 във връзка с член 4, параграф 3 б. в в резултат на еволюцията на правото и практиката на европейските държави и международните договори. Като „жив инструмент“ Конвенцията трябва да отразява тези промени. Макар че от член 9 не може изрично да се изведе право на отказ от военна служба поради убеждения,

... Според [Съда] противопоставянето на военната служба, провокирано от сериозен и непреодолим конфликт между задължението да се служи в армията и съвестта или дълбоките и искрени религиозни или други убеждения на едно лице, представлява убеждение, което е достатъчно непоколебимо, сериозно, последователно и съществено за да се ползва от гаранцията на член 9.

¹⁵² *Johansen v. Norway* (реш.) (Член 4, параграф 3.б не изисква държавите да осигурят замяна на военната служба с алтернативна военна служба, поради убежденията на лицата).

¹⁵³ Виж също и Препоръки на комитета на министрите № R (87) 8 и Преп. (2010) 4.

¹⁵⁴ *X v. Germany* (реш.) (1977).

¹⁵⁵ Например, *Thlimmenos v. Greece* [GC], Виж също *Tsirlis and Kouloumpas v. Greece*, (нарушение на член 5, но въпросът не е разгледан по член 9); но например Доклад на комисията от 7 март 1996 г. (мнение за нарушение на член 14 във връзка с член 9). Виж също *Autio v. Finland* (по-продължителния срок на алтернативната служба в сравнение с военната служба попада в свободата на преценка на държавата: жалбата е недопустима).

¹⁵⁶ *Taştan v. Turkey*, §§27-31 (задължение за военна служба наложено на 71 годишен, който бил принуден да извършва същите дейности и физически упражнения като 20 годишните наборници представлява унижително отнасяне).

¹⁵⁷ *Ülke v. Turkey*, §§61 и 62.

¹⁵⁸ Например, *Stefanov. v. Bulgaria* (приятелско споразумение).

...

Жалбоподателят по настоящото дело е член на Свидетелите на Йехова, религиозна общност, чиито разбирания включват убеждението, че трябва да се противопоставят на военната служба, та дори и да е изпълнявана без оръжие. Следователно, Съдът няма причина да се съмнява, че противопоставянето на жалбоподателя на военната служба е мотивирано от искрените му религиозни убеждения, които са в сериозен и непреодолим конфликт със задължението му да изпълнява военната си служба.

Важно е да се направи разграничение между ситуацията на този жалбоподател и случаите „касаещи задължение, което няма връзка с определени разбирания, като например общото задължение за плащане на данъци“. Неявяването на жалбоподателя за изпълнение на военна служба е свързано с изповядването на религиозните му убеждения, затова осъждането за отклонение от военна служба представлява намеса в свободата му да изповядва религията си. Необходимо да се представят убедителни и неоспорими основания, обосноваващи намесата в свободата на религията. Освен това почти всички европейски страни, които са имали или продължават да имат задължителна военна служба, са въвели алтернативи на военната служба. Следователно,

съществувалата към онзи период система е налагала на гражданите задължение, което би могло да има сериозни последици за лицата, отказващи да служат в армията поради убежденията си, тъй като не е предвиждала никакви изключения в тези случаи и е наказвала тези лица, като например жалбоподателя, които отказват да изпълняват военна служба.... [Н]алагането на наказание на жалбоподателя, при обстоятелства, при които не са предвидени никакви отстъпки поради непоколебимостта на убежденията му, не може да се разглежда като мярка, необходима в едно демократично общество. Още по малко би могла да се приеме за необходима, като се има предвид, че са съществували реални и ефективни алтернативи за примиряване на интересите на страните, както се вижда от опита на преобладаващата част от европейските страни.

Съдът припомня, че плурализмът, толерантността и широтата на възгледите са крайъгълни камъни на едно „демократично общество“. Макар и по някога интересите на индивида да са подчинени на тези на общността, демокрацията не означава просто, че възгледите на мнозинството трябва винаги да бъдат налагани: трябва да се постигне баланс, който да гарантира честното и справедливо отнасяне към хора от малцинствата, и който да избягва всякаква злоупотреба с доминираща позиция. Зачитането от страна на държавата на убежденията на малцинствени религиозни групи като тази на жалбоподателя, чрез предоставяне на възможността да служат на обществото по начин, съответстващ на убежденията им, далеч не създава несправедливо неравенство или дискриминация както се твърди от правителството, а по-скоро гарантира последователен и устойчив плурализъм и допринася за религиозната хармония и толерантност в обществото.¹⁵⁹

Намеса в „изповядването“ на индивидуални убеждения: прозелитизъм

Текстът на параграф 1 на член 9 изрично разглежда „обучението“ като призната форма на изповядване на убеждения. Правото едно лице да се опитва да убеди другите в правилността на убежденията си се извежда имплицитно и от разпоредбата, даваща право „[всеки] да променя своята религия или убеждение“. Следователно, правото да се убеждават други да приемат друга религия очевидно е включено в обхвата на член 9. Но това право не е абсолютно и може да бъде ограничавано, ако държавата съумее да докаже, че ограничението е продиктувано от съображения за обществен ред или за защита на уязвими лица срещу непозволена експлоатация. Съдебната практика прави разграничение между „правилен“ и „неправилен“ прозелитизъм, като това разграничение се открива и в други инструменти, приети от институциите на Съвета на Европа, като например Препоръка 1412 (1999) на Парламентарната асамблея относно незаконната дейност на някои секти, която призовава за предприемане на национални мерки срещу „незаконни практики, провеждани от името на групи с религиозен, езотеричен или духовен характер“, предоставянето и обмяна на информация между държавите за подобни секти, и значението на историята и философията на религията в учебната програма с цел защита на младите хора. По делото *Kokkinakis v. Greece* член на Свидетели на Йехова бил осъден на лишаване от свобода за прозелитизъм – дейност изрично забранена както от гръцката конституция така и от закона. Съдът в Страсбург в крайна сметка е приел, че правото едно лице да убеждава другите да променят вярата си, е включено в обхвата на гаранцията, „при липсата на която ... „свободата всеки да променя своята религия или убеждения“, залегнала в член 9, би могла да остане мъртъв текст“. Независимо че забраната е била предвидена в закона и е преследвала легитимната цел за защита правата на другите, Съдът в Страсбург с оглед на конкретните обстоятелства не може да приеме, че намесата е била оправдана като „необходима в едно демократично общество“. От тази гледна точка трябва да се направи разграничение между „проповядване на христовата вяра“ или евангелизъм или „неподходящ прозелитизъм“, включващ неправомерно въздействие или дори сила:

Първото съответства на истинската евангелизация, която един доклад, изготвен през 1956 г. под егидата на Световния съвет на църквите, описва като важна мисия и отговорност на всеки християнин и всяка църква. Вторият представлява нейно извращение или деформация. Според същия доклад, той може да приеме формата на предлагане на материални или социални изгоди, за да се привлекат нови членове на някоя църква, или на упражняване на недопустим натиск върху хора в отчаяние или в нужда. Може да включва дори и употреба на насилие или промиване на мозъци. По-общо, той не е съвместим със зачитане на свободата на мисълта, съвестта и религията на другите.

Но пропусъкът на националните съдилища да конкретизират основанията за осъждането означава, че е било невъзможно да се докаже наличието на належаща социална нужда от осъждането. Националните съдилища са обосנוвали наказателната отговорност на жалбоподателя единствено чрез позоваване на съответните законови разпоредби, а не чрез посочване защо средствата, използвани от жалбоподателя за убеждаване на другите са били неподходящи:

¹⁵⁹ *Bayatyan v. Armenia* [ГО], в §§ 124 и 126.

Внимателното разглеждане на [приложимите законови норми] показва, че съответните критерии, възприети в гръцкото законодателство, са в съответствие с горното, ако и доколкото те целят само да накажат непочтения прозелитизъм, за който на Съда не се налага да дава абстрактна дефиниция по настоящото дело. Съдът отбелязва обаче, че в мотивите на решенията си гръцките съдилища установяват отговорността на жалбоподателя като просто възпроизвеждат текста на [законодателството] и не конкретизират достатъчно как именно подсъдимият се е опитал да убеди съседката си чрез непочтени средства. Никой от фактите, които те излагат, не дава основание за такова заключение. При това положение, не се установява осъждането на жалбоподателя да е оправдано, с оглед на обстоятелствата по делото, от належаща социална нужда. Следователно, оспорената мярка не се явява пропорционална на преследваната законна цел и, съответно, „необходима в едно демократично общество ... за защита на правата и свободите на другите“.¹⁶⁰

Напротив, по делото *Larissis and others v. Greece*, е прието, че осъждането на висши офицери членове на Петдесетната църква за прозелитизъм над трима военнослужещи, намиращи се под тяхно командване, не е в нарушение на член 9 с оглед на изключителното значение на военните йерархични структури, което според Съда е възможно да създаде риск от тормоз над подчинен, когато той иска да прекрати разговор, започнат от висшестоящия офицер. По това дело Съдът е възприел аргументите на правителството-ответник, че висшестоящите офицери са злоупотребили с влиянието си, и че осъждането им е мотивирано от необходимостта да се защитят престижа и ефективното функциониране на въоръжените сили, както и да се защитят войниците от идеологическа принуда:

Съдът отбелязва твърдо установеното разбиране, че по принцип Конвенцията е еднакво приложима към военнослужещите и към гражданите лица. Въпреки това, при тълкуването и прилагането на правилата ѝ в случаи като настоящия, необходимо е да се имат предвид особеностите на военния живот и неговото отражение върху положението на отделните военнослужещи.... В тази връзка Съдът отбелязва, че йерархическите връзки, които са характерни за армията, могат да дадат отражение върху всеки един аспект на отношенията между военнослужещите, като направят трудно за един подчинен да отклони опитите за сближаване от страна на лице с по-висок чин, както и да откаже да участва в подет от него разговор. Така онова, на което в гражданския живот се гледа като на безобиден обмен на идеи, които страните са свободни да приемат или отхвърлят, в рамките на военния живот може да се види като форма на тормоз или като упражняване на недопустим натиск, при злоупотреба с власт. Трябва да се подчертае, че не всяка дискусия между лица с различен чин по религиозни или други деликатни въпроси би попаднала в тази категория. Въпреки това, когато се налага от обстоятелствата, предприемането от страна на държавата на специални мерки за защита на правата и свободите на подчинените военнослужещи може да се окаже оправдано.

В действителност националните съдилища са събрали свидетелски показания, че засегнатите летци са били заставяни да вземат участие или пък са били обезпокоявани от непрестанните опити на висшестоящите офицери да ги вълечат в разговори по религиозни въпроси, независимо че не са отправяни заплахи или подстрекаване. По този начин става ясно, че летците са били подложени на известен натиск от офицерите си и така донякъде са били потискани. Заключение е, че по настоящия случай няма нарушение на член 9:

... Съдът смята, че гръцките власти по принцип са имали оправдание да вземат някои мерки, за да защитят военнослужещите с по-нисък чин от неправомерен натиск, упражняван от жалбоподателите в желанието им да разпространят религиозните си убеждения. Съдът отбелязва, че предприетите мерки не са били особено сурови и по естеството си са били по-скоро превантивни, отколкото наказателни, тъй като наказанията са подлежали на изпълнение само в случай на ново престъпно деяние в срок от три години. ... Съобразно всички обстоятелства по делото, Съдът не намира, че тези мерки са били непропорционални.

От друга страна, Съдът отхвърля твърденията на правителството-ответник по същото дело, че преследването за прозелитизъм на граждански лица е „необходимо в едно демократично общество“, дори и да се претендира, че той включва неправомерна експлоатация на лица, страдащи от личностни и психологически затруднения. От „решаващо значение“ е било, че тези граждански лица не са били подложени на натиск и принуда по същия начин както военнослужещите по времето, когато жалбоподателите са се опитвали да променят убежденията им. Тук в аргументите си националните съдилища не са направили това разграничаване. Дори по отношение на гражданката, която се е намирала под определен стрес поради прекратяването на брака ѝ, не е било установено нито че душевното ѝ състояние е изисквало „някаква специална защита срещу евангелизационната дейност на жалбоподателите, нито че те са ѝ оказвали неправомерен натиск, което се установява от обстоятелството, че тя е могла да вземе решение да прекрати всякакви връзки с Петдесетната църква“.¹⁶¹ Тези примери показват, че понякога държавите могат да предприемат действия за забрана на правото на лицата да убеждават други в правотата на убежденията си, дори и това право често да е определяно от вярващите като основен свещен дълг. Но примерите също показват, че всяко въздействие върху правото на прозелитизъм трябва да бъде доказано необходимо с оглед на конкретните обстоятелства.

Намеса в „изповядването“ на индивидуални убеждения: санкции за носене на религиозни символи

Забраната за носене на религиозни символи е била повод за жалби до Съда в Страсбург по член 9. Тези дела изискват внимателна преценка. Сега се приема, че ограниченията за носене на облекло или други натрапчиви знаци за религиозна принадлежност представляват намеса в правото по член 9 да се изповядват религиозни убеждения,¹⁶² като преценката е

¹⁶⁰ *Kokkinakis v. Greece*, §§48-49.

¹⁶¹ *Larissis and others v. Greece*, §§50, 54 и 59.

¹⁶² *Aktas v. France* (пеш.).

насочена към причините, изтъквани за налагане на забраната. В тази сфера обаче, Съдът в Страсбург често признава определена „свобода на преценка“ на държавните власти, особено когато аргументите, посочени от държавата касаят обществена сигурност¹⁶³ или възприетата необходимост да се попречи на определени фундаменталистки религиозни движения да оказват натиск над хора, принадлежащи към друга религия или такива, които не практикуват никаква религия.¹⁶⁴ Така например по делото *Dahlab v. Switzerland*, отказът да се позволи на учителка на клас с малки деца да носи ислямска забрадка, е счетен за оправдан с оглед на „мощната външна символика, която представлява носенето на забрадка: не само че носенето на това облекло може да се разглежда като някакъв вид прозелитизъм, доколкото то се налага на жените по религиозни съображения и по този начин е несъвместимо с принципа на равенството между половете, но също трудно би се съвместило с посланието за толерантност, уважение към другите, равенство и недискриминация, което всички преподаватели в едно демократично общество трябва да отправят към учениците си“.¹⁶⁵ Аналогично, жалбата по делото *Aktas v. France*, за изгонването на ученици от училище заради отказа им да премахнат различни религиозни символи (мюсюлмански забрадки и сикхски тюрбани) в клас е била обявена за недопустима като Съдът в Страсбург е счел, че намесата в правото да се изповядват убеждения е била пропорционална на преследваната легитимна цел за защита на правата и свободите на другите и за защита на общественния ред; във всеки случай изгонването не е било продиктувано от отричане на определени религиозни убеждения като такива, а забраната е целяла защитата на конституционния принцип на секуларизма.¹⁶⁶

Този въпрос е разгледан в някои детайли от Голямото отделение по делото *Leyla Şahin v. Turkey*. По това дело жалбоподателката се оплаква от нарушение на правата ѝ по член 9 поради забраната да носи ислямска забрадка в университета и последвалия отказ да бъде допусната на лекции. Съдът в Страсбург е разгледал случая приемайки, че е имало намеса в правото ѝ да изповядва религията си, а също се е съгласил, че намесата е преследвала главно легитимните цели за защита на правата и свободите на другите и за защита на общественния ред. Той се съгласява също така, че намесата е била „предвидена в закона“. Следователно решаващият въпрос е бил дали намесата е била „необходима в едно демократично общество“. С мнозинство Съдът е постановил, че въпросната намеса е била както оправдана по принцип, така и пропорционална на преследваните цели, признавайки „свободата на преценка“ на държавата в подобни случаи:

Когато се разглеждат въпроси, по които има огромно разнообразие от мнения в едно демократично общество, трябва да се отчете съществена важност на ролята на вътрешните решаващи органи. Такъв ще бъде случаят особено когато става въпрос за регулиране на носенето на религиозни символи в образователните институции, по-специално ... с оглед на разнообразните подходи, използвани от съответните държавни органи. Невъзможно е да се открие единна концепция в цяла Европа за значението на религията в обществото, затова значението и въздействието на публичното изповядване на религиозни убеждения ще се различават в зависимост от времето и конкретните обстоятелства. Следователно, правилата в тази сфера се различават в отделните държави в зависимост от националната традиция и от изискванията, произтичащи от необходимостта да се защитят правата и свободите на другите и да се поддържа общественния ред. На тази основа изборът на обхвата и формата на подобни правила неминуемо трябва да бъде предоставен на преценката на съответната държава, тъй като той ще зависи от съответния национален контекст.

В този пример специално значение имат принципите на секуларизма и равенството, залегнали в турската конституция. Конституционният съд е постановил, че свободата на едно лице да изповядва религията си може да бъде ограничавана, за да се защити ролята на секуларизма като гаранция на демократичните ценности в държавата: секуларизмът е пресечната точка на свободата и равенството, естествено включва свобода на религията и съвестта, и не позволява на държавните власти да демонстрират предпочитание към една религия или убеждение, като гарантира ролята им на безпристрастен арбитър. Освен това секуларизмът е помагал да се защитят лицата от външен натиск, упражняван от екстремистки движения. Ролята на държавата на независим арбитър е в съответствие и с практиката по член 9 на Съда в Страсбург.

Съдът в Страсбург е повлиян също и от акцента върху защитата на правата на жените в турската конституционна система, ценност която също е съвместима с основния принцип за равенство между половете, залегнал в Европейската конвенция за правата на човека. Разглеждането на въпроса за забраната за носене на ислямски забрадки трябва да обхваща и въздействието, което този символ може да окаже върху тези, които са предпочели да не го носят, ако той се представя или възприема като задължителен религиозен дълг. Това е така особено в държава като Турция, където мнозинството от населението принадлежи към ислямското вероизповедание. С оглед на ситуацията с екстремистките политически движения в Турция, искащи да наложат на цялото общество собствените си религиозни символи и разбирания за общество, основано на религиозните закони, Голямото отделение се съгласява, че принципът на секуларизма е бил водещият мотив, залегнал в забраната за носене на религиозни символи в университетите. Тъй като става въпрос за осмисляне и практическо прилагане на ценностите на плурализма, зачитането на правата на другите и особено на равенството пред закона на мъжете и жените, е напълно разбираемо, че съответните държавни власти са прели, че да се позволи носенето на религиозно облекло като ислямска забрадка в сградите на университетите би било в противоречие с тези ценности. Следователно, налагането на ограничения на свободата да се носи забрадка може да се разглежда като отговор на належаща социална необходимост, доколкото този конкретен религиозен символ е придобил политическо значение в страната през последните години. Като отбелязва, че член 9 не винаги гарантира правото едно лице да се държи

¹⁶³Е.g. *Phull v. France* (реш.) (изисквана за премахване на тюрбан по време на летищна проверка за сигурност: жалбата е недопустима).

¹⁶⁴*Karaduman v. Turkey* (изискването официална снимка да не показва завършващи студентки с ислямски забрадки, а само такива без забрадки). *Köse and 93 others v. Turkey* (реш.) (забрана за носене на забрадки в религиозно училище, обща мярка наложена над всички ученици, независимо от вярата им: жалбата недопустима); *Kurtulmuş v. Turkey* (реш.) (отказ да бъде разрешено на преподавателка в университета да носи забрадка); *Dogru v. France*, §§47-78 (изключване на ученички от държавно училище поради отказа им да премахнат религиозно облекло в час по физическо възпитание: няма нарушение); и подобно, *Kervanci v. France*, §§46-78.

¹⁶⁵*Dahlab v. Switzerland* (реш.).

¹⁶⁶*Aktas v. France* (реш.).

по начин, предписан от религиозните му убеждения, и не предоставя на такива лица правото да не зачитат правила, които са несъмнено оправдани, Съдът в Страсбург отбелязва и че във всеки случай студентите, практикуващи исляма в турските университети са имали възможност да изповядват религията си в съответствие с обичайните мюсюлмански ритуали в рамките на ограниченията, наложени в образователната система.

Жалбата повдига и въпроса дали е налице намеса в правото на жалбоподателката на образование по смисъла на член 2 от Протокол № 1. По аналогия с аргументите, използвани при разглеждане на жалбата по член 9, Голямото отделение също приема, че отказът жалбоподателката да бъде допусната до лекции и изпити, произтичащ от ограничението за носене на ислямска забрадка е бил предвидим, преследвал е легитимни цели и използваните средства са били пропорционални. Въпросните мерки по никакъв начин не са възпрепятствали извършването на религиозни ритуали от студентите, благоразумно са потърсили начин да избегнат отблъскването на студенти, носещи забрадки, като едновременно защитят правата на другите и интересите на образователната система. Следователно забраната за носене на забрадка не е повлияла на правото на образование на жалбоподателката.¹⁶⁷

Намесата в личните убеждения: задължение за плащане на „църковен данък“

Член 9, параграф 1 предоставя защита срещу принуждаването на някого да бъде индиректно въввлечен в религиозна дейност пряко волята му. Такава ситуация би възникнала например във връзка със задължението за плащане на църковен данък. Държавите трябва да зачитат религиозните убеждения на тези, които не принадлежат към никоя църква, и трябва да дадат възможност на такива лица да бъдат освободени от задължението да правят вноски към църквата за нейната религиозна дейност.¹⁶⁸ (Но както беше отбелязано тази ситуация трябва да бъде разграничена от претенциите на едно лице заплащаните от него общи данъци да не бъдат предоставяни за определени конкретни цели.¹⁶⁹) В крайна сметка държавите могат да поставят легитимното изискване лицата да информират за техните религиозни убеждения или за промяната в религиозните си убеждения, така че да се гарантира ефективното събиране на религиозния данък.¹⁷⁰

Във всеки случай, задължително трябва да се прецени дали налагането на църковен данък е за покриване на разходи за светски или за църковни цели. По делото *Bruno v. Sweden* Съдът в Страсбург е направил разграничение между облагането с данък за финансиране на публични дейности или дейности пряко свързани с вероизповеданието. Законодателството е предвиждало освобождаване от заплащане на значителна част от църковния данък, но запазвайки задължението за плащане на данък („отцепнически данък“) за покриване на разходи за дейности от нерелигиозен характер, извършвани в интерес на обществото, като например администриране на погребенията, поддържане на църковната собственост и на сгради от историческо значение, както и грижа за старите регистри на населението. На първо място Съдът в Страсбург потвърждава, че държавните власти имат широка свобода на преценка при налагането на такива задължения, и по този начин отхвърля твърдението на жалбоподателя, че тези функции са основно задължение на светската администрация, а не на религиозните органи:

[С]ъдът се съгласява с правителството, че администрирането на погребенията, грижата за и поддържането на църковната собственост и сградите с историческо значение, както и грижата за старите регистри на населението могат с основание да се смятат за дейности от нерелигиозен характер, извършвани в полза на обществото като цяло. Държавата трябва да може сама да решава на кого да възложи отговорността за извършване на тези дейности и как те да бъдат финансирани. Макар че държавата има задължението да зачита правото на свобода на религията, тя има широка свобода на преценка да взема подобни решения. ...

Но Съдът в Страсбург е подчертал, че гаранцията изисква защита срещу принуждаването на някого да плаща данъци за цели, които са по същество религиозни. В този случай обаче частта от пълния размер на църковния данък, дължима от лица, които не са членове на църквата, може да се разглежда като пропорционална на разходите на църквата по нейните граждански отговорности, ето защо не може да се каже, че жалбоподателят е бил принуден да заплаща за религиозната дейност на църквата. Има известно значение и фактът, че публични, а не църковни органи са контролирали разходването и са определяли размера на данъка:

[Ж]албоподателят, който не е член на Шведската църква, не е бил длъжен да плаща пълния размер на църковния данък, а само част от него - 25 процента от пълния размер - под формата на отцепнически данък [на основание, че] лицата, които не са членове, следва да плащат за нерелигиозните дейности на църквата. Редуцираният процент на данъка бил определен въз основа на изследване на икономиката на Шведската църква, което показало, че разходите за погребения представляват около 24 процента от общите разходи на църквата.

Ето защо е очевидно, че данъкът, заплащан на Шведската църква от жалбоподателя е бил пропорционален на разходите за гражданските ѝ отговорности. Следователно, не може да се приеме, че той е бил принуден да заплаща за религиозната дейност на църквата.

Освен това, обстоятелството, че на Шведската църква са били възложени такива дейности, само по себе си, не разкрива нарушение на член 9 от Конвенцията. В тази връзка трябва да се отбележи, че църквата се е занимавала със съхраняването на регистрите на населението от много години и е естествено тя да се грижи за тези регистри докато те не бъдат окончателно предадени на държавния архив. Също така администрирането на погребенията и поддържането

¹⁶⁷ *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], §§104-162 в §109.

¹⁶⁸ *Darby v. Sweden*, становище на Комисията, §51. Виж бележката на стр. 9 по-горе.

¹⁶⁹ *C. v. the United Kingdom*.

¹⁷⁰ Виж например *Gottesmann v. Switzerland*.

на старата църковна собственост са задачи, за които е логично да бъдат възложени на официалната църква в страната. Съдът отчита също, че плащането на този данък и изпълнението на гражданските дейности на църквата са били под надзора на държавните власти в това число на данъчните власти и на Окръжния административен съвет.

Поради това Съдът в Страсбург стига до заключението, че задължението за плащане на този „отцепнически данък“ не нарушава правото на жалбоподателя на свобода на религията и обявява тази част от жалбата за явно необоснована.¹⁷¹

Индивидуално „изповядване“ на убеждения: лишени от свобода и религиозни убеждения

Затворническите власти следва да зачитат религиозните нужди на лишените от свобода като разрешават на затворниците да участват в религиозни ритуали. Така например, когато религията или убежденията налагат спазването на определена диета, това трябва да бъде зачитано от властите, освен ако не представлява неоправдана и прекомерна тежест, принцип припомнен в решението по делото *Jakóbski v. Poland*, по което е намерено нарушение по член 9, поради отказа да се осигури на затворник - практикуващ будист, храна без месо, както налагат изискванията на вярата му.¹⁷² Освен това трябва да има подходящи разпоредби, позволяващи на задържаните да участват в религиозни богослужения или да позволяват на затворниците достъп до духовни напътствия. В свързаните дела *Poltoratskiy v. Ukraine* и *Kuznetsov v. Ukraine*, затворници, осъдени на смърт се оплакват, че не са им били разрешени посещения на свещеник, нито да участват в религиозни служби, каквато възможност са имали другите затворници. Жалбите били уважени на основание, че намесата не е била в съответствие със закона, тъй като съответната затворническа инструкция не може да се квалифицира като закон по смисъла на Конвенцията.¹⁷³ Но поддържането на реда и сигурността в затвора най-често би било признато като легитимен държавен интерес. Например член 9 не може да се използва за признаване на специален статус на затворници, които претендират, че носенето на затворническа униформа и принуждаването им да полагат труд е в нарушение на убежденията им.¹⁷⁴ В отговор на интересите, свързани с реда и сигурността, на властите е призната твърде широка свобода на преценка. Например необходимостта затворниците да бъдат идентифицирани оправдава забраната на затворник да носи брада, както и съображения за сигурност могат да оправдаят отказ да бъдат доставяни на затворници молитвена броеница¹⁷⁵ или книга, съдържаща подробности за бойни изкуства, дори да може да се докаже, че тези предмети са необходими за упражняването на религията.¹⁷⁶

Тези задължения на държавата по Европейската конвенция за правата на човека са отразени и в Европейските правила за затворите. Тези Правила са незадължителни стандарти, целящи да се гарантира, че настаняването на затворниците, както в материален, така и в морален смисъл, зачита достойнството им и осигурява недискриминационно третиране, признава религиозните убеждения и поддържа здравето и самоуважението. Правилата предвиждат, че

затворническият режим ще бъде организиран, доколкото е практично, по начин, който да позволява на затворниците да изповядват религията си и да следват убежденията си, да присъстват на религиозни служби или да се срещат с одобрени представители на съответната религия или вяра, да се срещат насаме с такива представители на тяхната религия или вяра и да разполагат с книги или литература, свързани с религията или вярата им.

Но,

затворниците не могат да бъдат принуждавани да практикуват религия или вяра, да присъстват на религиозни срещи, да вземат участие в религиозни дейности или да приемат посещения от представители на която и да е религия или вяра.¹⁷⁷

Правилата могат да бъдат цитирани в решенията на Съда.¹⁷⁸

Изискването за неутралност на държавата: регистрация на вероизповедания и др.

Член 11 защитава правото на лицата да се сдружават с цел предприемане на колективни действия в области от взаимен интерес. Ако член 9 се разглежда във връзка с член 11 ще се види, че се обръща особено внимание на правото да се създават религиозни сдружения:

[Д]околкото религиозните общности традиционно съществуват като организирани структури, член 9 следва да се тълкува в светлината на член 11 от Конвенцията, охраняващ живота на сдруженията от необоснована намеса на държавата. Разгледано от тази гледна точка правото на вярващите на свобода на религията, включващо и правото им да я изповядват съвместно с други, обхваща и очакването, че вярващите трябва да имат възможност да се сдружават свободно, без произволна намеса от страна на държавата. Самостоятелното съществуване на религиозни общности е задължително за плурализма в едно демократично общество, затова е въпрос стоящ в основата на защитния механизъм, предоставен от член 9.¹⁷⁹

¹⁷¹*Bruno v. Sweden* (реш.).

¹⁷²*Jakóbski v. Poland*, §§42–55. Вих също *X v. the United Kingdom* (реш.) (март 1976).

¹⁷³*Poltoratskiy v. Ukraine*; and *Kuznetsov v. Ukraine*.

¹⁷⁴*McFeeley and others v. the United Kingdom* (реш.).

¹⁷⁵*X v. Austria* (реш.) (1965).

¹⁷⁶*X v. the United Kingdom* (реш.) (май 1976).

¹⁷⁷Европейски правила за затворите, Препоръка Rec (2006) 2, Правила 29 (2)–(3).

¹⁷⁸Правила 29 (2)–(3), цитирани в *Jakóbski v. Poland*, 7 декември 2010.

¹⁷⁹*Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, §118.

Връзката между гаранциите по член 9 за колективно изповядване на убеждения и защитата на свободата на сдружаване по член 11, задно със забраната за дискриминация при упражняване на правата по Конвенцията, предвидена в член 14, има съществено значение в разрешаването на въпроси, свързани с откази за официална регистрация. Тази регистрация може да е необходима с оглед използване на определени предимства, като например освобождаване от данъчно облагане или признаване на статут на благотворителна организация, които вътрешното право може да поставя в зависимост от предварителна регистрация или признаване. Разпоредби, които дават предимство на определени религиозни общности, по принцип не противоречат на изискванията на Конвенцията (и по-конкретно на членове 9 и 14) “при условие, че има обективно и разумно оправдание за различното третиране, и че такива споразумения могат да се подписват и от други църкви, които желаят да го направят”.¹⁸⁰

Но освен това „вътрешното право може да изисква официално признаване с оглед на придобиването на качество на юридическо лице, необходимо на религиозната общност, за да може да функционира ефективно. Когато такова официално признаване е необходимо, простата търпимост на държавата към религиозната общност едва ли би била достатъчна.”¹⁸¹ Рискът при подобни изисквания е, че те могат да се прилагат по дискриминационен начин, така че да бъде ограничавано разпространяването на алтернативни вероизповедания.¹⁸²

Изискването за неутралност на държавата, от друга страна, не ограничава властите да преценяват дали дейността на определени религиозни организации или сдружения не причинява вреда или не представлява опасност за обществения ред.¹⁸³ Толерантността не означава, че всяка религиозна общност има право да бъде призната или право на такива привилегии като освобождаване от данъчно облагане. В определени случаи държавните власти може да имат позитивното задължение да предприемат действия срещу сдружения, считани за вредни.

По делото *Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany*, последователи на „Ошо движението“ се оплакват, че определянето на религиозната им организация като „младежка секта“, „младежка религия“, „секта“ и „психо-секта“ е опетнило вярата им и е в нарушение на задължението на държавата за неутралност в религиозните въпроси. Въпреки че Съдът в Страсбург изразява готовност да се съгласи с твърдението, че подобно поставяне на етикети представлява „намеса“ в правата по член 9, тъй като „понятията, използвани за описване на движението на асоциацията жалбоподател, са могли да имат негативни последици за тях“ (но без да е необходимо да проверява обхвата и естеството на тези последици), той все пак приема, че не е налице нарушение на тази гаранция:

Съдът припомня, че държавите имат право да проверяват дали дадено движение или сдружение не провежда, под прикритието на религиозни цели, дейност във вреда на населението или на обществената сигурност.

... Съдът отбелязва, че в този период нарастващият брой нови религиозни и идеологически движения е предизвикал конфликти и напрежение в германското общество, повдигайки въпроси от съществена важност. Оспорваните твърдения и другите материали представени пред Съда разкриват, че Германското правителство е целяло чрез съвременното предоставяне на хората на разяснения, които тогава е считало за полезни, да разреши един горещ обществен проблем и да предупреди гражданите за явления, които е считало за обезпокоителни, като например появата на множество нови религиозни движения и привличането от тяхна страна на млади хора. Властите са искали да позволят на хората, ако им се наложи да се погрижат за себе си и да не излагат себе си или другите на затруднения единствено поради липсата на информация.

Съдът споделя становището, че такава превантивна намеса от страна на държавата е в съответствие с позитивните задължения на договарящите страни съгласно член 1 от Конвенцията да осигурят на всяко лице под тяхна юрисдикция права и свободите по нея. Тези задължения се отнасят не само към всякаква намеса в резултат на действия или бездействия приписвани на представители на държавата или извършвани от държавни учреждения, но също и към намеса, приписвана на частни лица от недържавни организации.

По-нататъшен анализ на оспорените действия на правителството разкрива, че те по никакъв начин не представляват забрана за свободното изповядване на религията или убежденията на сдружението жалбоподател. [Националните съдилища] внимателно са анализирали оспорените твърдения и са забранили използването на прилагателните „разрушителен“ и „псевдорелигиозен“, както и на твърдението, че членове на движението са били манипулирани, тъй като те са в нарушение на принципа на религиозната неутралност. Останалите понятия, най-вече определянето на групите на сдружението-жалбоподател като „секти“, „младежки секти“, или „психо-секти“, макар да имат отрицателен подтекст, по това време са използвани твърде произволно за всякакви религии, различни от основните. Съдът отбелязва, и че правителството безспорно се е въздържало от по-нататъшно използване на понятието „секта“ по време на информационната кампания последвала препоръките, съдържащи се в експертния доклад за „така наречените секти и психокултове“.... При тези обстоятелства, Съдът намира, че изявленията на правителството поне по времето, в което са направени, не прекращават границите на това, което една демократична държава може да разглежда като обществен интерес.

¹⁸⁰ *Alujer Fernández and Caballero García v. Spain* (пеш.).

¹⁸¹ *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, §129.

¹⁸² Например Рамковата конвенция за защита на националните малцинства член 8: признава се, на “всяко лице, принадлежащо към национално малцинство, правото да изповядва своята религия или убеждения, както и правото да създава религиозни институции, организации или сдружения”.

¹⁸³ *Manoussakis and others v. Greece*, §40; *Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany*, §93.

С оглед на това, „въз основа на свободата на преценка, предоставена на националните власти“ намесата се приема за оправдана и пропорционална на преследваната цел.¹⁸⁴

Налагането на задължение за официална регистрация само по себе си не е несъвместимо със свободата на съвестта, мисълта и религията, но държавата трябва внимателно да отстоява позиция на стриктен неутралитет и да бъде в състояние да покаже, че е имала надлежни основания да откаже регистрация. Но процесът на регистрация трябва да е защитен срещу неограничена дискреция и да избягва произволни решения.¹⁸⁵ Държавата винаги трябва да действа внимателно, когато се прави преценка на сравнителната легитимност на различни вероизповедания.¹⁸⁶ По делото *Regionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria*, е установено нарушение на член 9. В продължение на около 20 години властите са отказвали да предоставят статут на юридическо лице на Свидетелите на Йехова. Държавата поддържала, че няма намеса в правата на жалбоподателя, тъй като в крайна сметка качеството му на юридическо лице е било признато, и никой индивидуален член не е бил възпрепятстван да практикува религията си индивидуално; освен това членовете са могли сами да учредят сдружение, притежаващо качеството юридическо лице по вътрешното право. Съдът не е бил убеден:

От една страна, периодът между подаването на искането за признаване и предоставянето на качество на юридическо лице е значителен, затова е под въпрос дали може да се разглежда просто като период на изчакване, докато искането бъде разгледано. От друга страна, през този период първият жалбоподател не е имал качеството на юридическо лице с всички произтичащи от това последици [качеството на юридическо лице би му позволило да придобива и управлява имущество от собствено име, да има правно качество пред съдилищата и администрацията, да създава места за богослужение, да разпространява вярата си и да създава и разпространява религиозни материали].

... Обстоятелството, че през този период не се съобщава за намеси в общностния живот на Свидетелите на Йехова, и че липсата на качество на юридическо лице на първия жалбоподател е могла да бъде частично компенсирана чрез управляване на спомагателни сдружения, както се сочи от жалбоподателите, не е от решаващо значение.

С оглед на значението на това право, Съдът намира, че за целите на член 9 от Конвенцията, държавните власти са задължени да осигурят сравнително кратък период от време, през който заявителят изчаква потвърждение за получаване на статут на юридическо лице. Съдът оценява, че през периода на изчакване липсата на качеството на юридическо лице на първия жалбоподател е могла донякъде да бъде компенсирана чрез създаването на спомагателни сдружения, които са имали качеството на юридическо лице, като не се установява властите да са се намесвали в дейността на тази сдружения. Но доколкото правото на автономно съществуване стои в самата основа на гаранцията по член 9, тези обстоятелства не променят изводите във връзка с продължителния период, през който не е било предоставено качеството на юридическо лице на първия жалбоподател.¹⁸⁷

Дори когато държавата се позовава на национална сигурност и териториална цялост като основание за отказ за регистрация на религиозна общност, е необходима надлежна преценка на такива твърдения. Неясни разсъждения са неприемливи. По делото *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova* на жалбоподателите било забранено да се сдружават с религиозна цел и те не са могли да получат юридическа защита срещу тормоз, както и такава на църковното си имущество. Правителството-ответник твърди, че с оглед на конкретните обстоятелства по случая регистрацията би довела до дестабилизиране както на православната църква, така и на обществото като цяло, доколкото въпросът засяга спор между руската и румънската патриархии; освен това признаването би могло да окаже неблагоприятно въздействие върху териториалната цялост и независимостта на държавата. Напомняйки задължението на държавата да запази неутралност и ролята ѝ да насърчава взаимната толерантност между съперничаещи си групи (вместо да се опитва да премахне причината за напрежението чрез елиминиране на плурализма), Съдът в Страсбург отново подчертава, че член 9 изключва държавната преценка „на легитимността на религиозните убеждения или на начините, по които тези убеждения се изразяват“. Било е необходимо член 9 да се разгледа едновременно с гаранциите по член 11 срещу необоснована намеса от страна на държавата в свободата на сдружаване: и

от тази гледна точка правото на вярващите на свобода на религията, включващо и правото да изповядват религията си заедно с други, съдържа очакването че вярващите ще имат възможност да се сдружават свободно без произволна намеса от страна на държавата.

Като се има предвид, че църквата жалбоподател не е ново изповедание, и след като признаването ѝ е поставено в зависимост от волята на друг църковен орган, който преди това е бил признат, задължението за неутралност и безпристрастност не е било изпълнено. Съдът не е удовлетворен и от липсата на всякакви доказателства, както за това че църквата е била (според твърдението на правителството-ответник) ангажирана с политическа дейност, противно на молдовската държавна политика и на собствените си религиозни цели, така и за това, че признаването от страна на държавата би застрашило националната сигурност и териториалната цялост.¹⁸⁸ Аналогично, по делото *Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia*, отказът за пререгистрация на религиозно сдружение и последващото му разпускане са извършени без да е доказано наличието на достатъчно и относими основания за това. Властите поддържали, че организацията е принуждавала семейства да се разделят, подбуждала е последователите си да извършват самоубийство или да отказват

¹⁸⁴ *Leela Förderkreis e.V. and Others v. Germany*, §§84-101.

¹⁸⁵ *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, §33.

¹⁸⁶ *Hasan and Chaush v. Bulgaria* [GC], §§84-89 в §78.

¹⁸⁷ *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria*, §§87-99 (отнело е значителен период от време за признаване на Свидетелите на Йехова: нарушение на член 14 и член 9).

¹⁸⁸ *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, §§101-142. Виж също *Pentidis and others v. Greece*, §46 и *Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia*, §§71-74,

медицинска помощ, че е посягала на правата на членовете - родители, които не са членове на Свидетели на Йехова и на техните деца, и че е насърчавала членовете си да не изпълняват юридическите си задължения. Но не са били установени никакви факти в подкрепа на тези твърдения, а в действителност ограниченията, наложени на членовете, не са се отличавали съществено от сходни ограничения, налагани в частния живот на вярващите от други религии. В крайна сметка, поощряването към въздържане от кръвопреливане, дори и в животозастрашаващи ситуации, не оправдава толкова строга мярка, тъй като вътрешното право предоставя на пациентите свободата на избор на медицинска интервенция.¹⁸⁹

Отказът за регистрация на религиозна общност може да има като последица и лишаването на общността от възможността да защити интересите си пред съд. Църквите могат да притежават и собственост, и всяка намеса в това право по принцип може да повдигне въпрос, попадащ в обхвата на член 1 от Протокол № 1.¹⁹⁰ По делото *Canea Catholic Church v. Greece* решение на националните съдилища да откажат признаването на качеството на юридическо лице на църквата-жалбоподател е успешно оспорено, тъй като Съдът в Страсбург е приел, че в резултат на това решение църквата е била лишена от възможността сега и за в бъдеще имуществените ѝ спорове да бъдат разглеждани от съд.¹⁹¹ По делото *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, Съдът в Страсбург посочва, че член 9 трябва да се разглежда в светлината на член 6 и на гаранциите за достъп до безпристрастен съдебен процес за защита на религиозната общност, нейните членове и имущество. Уверенията на правителството, че то е демонстрирало толерантност към църквата и нейните членове, не може да замести нейното действително признаване, тъй като само признаването по силата на вътрешното право предоставя право на засегнатото лице да се защитава срещу всякакви заплахи. Отказът да бъде призната църквата е довел до такива последици за правата на жалбоподателя по член 9, които не могат да се приемат като необходими в едно демократично общество.¹⁹² Следователно, правото на достъп до съд за определяне на гражданските права и задължения на общността по смисъла на член 6 от Европейската конвенция за защита правата на човека трябва да бъде гарантирано.

Изискването за неутралност на държавата: контрол върху местата за богослужение

Националната уредба на религиозните организации може да предвижда и мерки като например ограничения, наложени за влизане на религиозни водачи¹⁹³ и ограничения относно местата за молитва, считани за особено важни.¹⁹⁴ Отново е необходимо да се гарантира, че правните основания, подкрепящи предприемането на подобни мерки, не се използват за скрити цели, за облагодетелстване или препятстване на определено изповедание. Строителният контрол представлява друг пример за мерки, предприемани в обществен интерес, които обаче могат да бъдат налагани недобросъвестно. Например, по делото *Manoussakis and others v. Greece*, националното законодателство изисквало религиозните организации да получат формално одобрение за да използват помещение за богослужение. Свидетели на Йехова безуспешно се опитвали да получат такова разрешение, след което били осъдени за незаконно използване на място за богослужение. Съдът в Страсбург е приел, че националните власти са имали право да предприемат мерки с цел установяване дали извършваната от дадена религиозна организация дейност е потенциално опасна за други, но това не позволява на държавата да преценява легитимността както на убежденията, така и на средствата, с които тези убеждения се изразяват. В този случай е от значение и контекста, в който възниква оплакването:

Правото на свобода на религията, така както е гарантирано от Конвенцията, изключва всякакво правомощие от страна на държавата да преценява дали религиозните убеждения или средствата за изразяване на такива убеждения са законни. В съответствие с това, Съдът е на мнение, че изискването за разрешение по [вътрешното законодателство] е в съответствие с член 9 от Конвенцията само дотолкова, доколкото е предназначено да позволи на министъра да провери дали формалните изисквания на тези нормативни актове са удовлетворени.

От представените доказателства и от редицата други случаи, цитирани от жалбоподателите и неоспорени от правителството, е видно, че държавата се е стремяла да използва предоставените ѝ от [вътрешното законодателство] възможности, за да наложи сурови или даже забранителни условия върху практикуването на религиозни вярвания от определени неправославни движения, в частност Свидетели на Йехова. ... [3]начителната съдебна практика в тази област показва явен стремеж от страна на административните и църковни органи да използват тези разпоредби, за да ограничат дейността на вероизповеданията извън Православната църква.

От известно значение е фактът, че по време на произнасяне на решението на Съда в Страсбург разрешението още не е било издадено, както и че това разрешение е трябвало да бъде дадено не само от държавните власти, но също и от местния владика. Съдът е преценил, че осъждането не може да се приеме за пропорционална мярка.¹⁹⁵ Задължителна е позицията на

¹⁸⁹ *Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia*, §§170-182 (разпускането е извършено в нарушение на член 9 във връзка с член 11; отказът за пререгистрация е в нарушение на член 11 във връзка с член 9). Виж също *Church of Scientology Moscow v. Russia*, §§94-98 (нарушения на член 11 във връзка с член 9).

¹⁹⁰ Виж например, *Holy Monasteries v. Greece*, §§54-66.

¹⁹¹ *Canea Catholic Church v. Greece*, §§40-42.

¹⁹² *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, §§101-142 (активи в това число и хуманитарна помощ). Виж също *Pentidis and others v. Greece*, §46.

¹⁹³ Виж *El Majjaoui and Stichting Toubas Moskee v. the Netherlands* (реш.) (отказано разрешение за работа на бъдещ имам, идващ извън Европейския съюз: жалбата е допустима, но делото е прекратено от Голямото отделение поради оттегляне на жалбата след издаването на това разрешение; и *Nolan and K v. Russia*, §§61-79 (отказан достъп на мисионер от Обединената църква и неговия син по силата на тайни заповеди на службата за сигурност: нарушение на член 9 без необходимост делото де се разглежда по член 14 във връзка с член 9).

¹⁹⁴ Например *Chappell v. the United Kingdom*. Виж също *Logan v. the United Kingdom* (реш.).

¹⁹⁵ *Manoussakis and others v. Greece*, §§44-53 at §48. Виж *Khristiansko Sdruzhenie "Svideteli na Iehova" (Christian Association Jehovah's Witnesses) v. Bulgaria* (прекръпяване на регистрацията на сдружението, последвано от арести, разпръскване на митинги провеждани публично и в частни места и конфискация на религиозни материали, жалбата е приета за допустима по членове 6, 9-11 и 14), и (9 март 1998) (окончателно постигнато приятелско споразумение); *Institute of French Priests and others v. Turkey* (приятелски споразумения) (решение на турските съдилища да регистрират поземлен имот, принадлежащ на института на

стриктен неутралитет и в тази връзка включването в тази процедура на друг църковен орган, който сам по себе си е получил признание от държавата, не е било уместно.

Примерите, в които на последователите на определено вероизповедание се налагат твърде взискателни (или дори забранителни) условия, трябва да бъдат разграничени от случаите, в които жалбоподателят се опитва да промени заключенията на градоустройствени решения, взети по обективен и неутрален начин. По делото *Vergos v. Greece* на жалбоподателя било отказано разрешение за строеж на молитвен дом за общността върху притежаван от него поземлен имот на основание, че предназначението на имота не позволява изграждането на такива сгради, както и защото той е бил единственият член на тази религиозна общност в града си. На това основание строителните власти преценили, че не е налице обществена необходимост, оправдаваща изменението на устройствения план, така че да бъде позволено изграждането на молитвен дом. Приемайки, че намесата е била „необходима в едно демократично общество“, Съдът в Страсбург се съгласява, че критерият, приложен от националните власти при преценка на баланса между свободата на жалбоподателя да изповядва религията си и обществения интерес от рационално градоустройство не може да се разглежда като произволен. С оглед на свободата на преценка на държавата по въпросите на градоустройството, общественият интерес не може да отстъпи пред нуждата от място за богослужение на единствения последовател на дадена религиозна общност, при положение, че в съседния град е имало молитвен дом, който да посрещне нуждите на религиозната общност в този район.¹⁹⁶

Изискването за неутралност на държавата: намеса във вътрешни спорове между последователите на една религиозна общност

Делата, в които държавните власти се опитват да се намесват във вътрешни конфликти между членове на една религиозна общност, илюстрират връзката между свободата на религия и свободата на сдружаване. Член 9 тълкуван в светлината на член 11,

включва очакването, че на общността ще бъде позволено да функционира мирно и без произволна държавна намеса, и по този начин

държавни мерки, привилегироващи един определен водач или група от разединената религиозна общност или целящи да принудят тази общност или част от нея да се подчини на определен водач пряко волята си, представляват нарушение на свободата на религията.¹⁹⁷

Във всеки случай, определено напрежение е по-скоро неизбежна последица от плурализма.¹⁹⁸ При преценката дали е имало „намеса“ в правата на вярващите, които са недоволни от резултата от държавната намеса, е без значение, че те са свободни да създадат нова религиозна организация.¹⁹⁹ Намесата във вътрешни конфликти между групи от вярващи може да се разглежда като преследваща легитимната цел за предотвратяване на безредици и защита на правата и свободите на другите, но макар да е необходимо определено регулиране с цел защитата на индивидуалните интереси и убеждения, държавните власти трябва да се постараят да изпълнят задължението си за неутралност и безпристрастност, тъй като независимостта на религиозните общности представлява съществен елемент на плуралистичното демократично общество, в което съжителстват различни религии или деноминации на едно изповедание.²⁰⁰

По делото *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, Съдът в Страсбург е призован да реши дали подобна намеса, мотивирана от стремежа на властите да разрешат продължителен конфликт сред мюсюлманската религиозна общност, е била „необходима в едно демократично общество“. Заключение е, че това не е доказано:

Съдът напомня, че автономното съществуване на религиозните общности е задължително за плурализма в едно демократично общество. Макар и понякога да е необходимо държавата да предприеме действия, за да примири интересите на различни религии и религиозни групи, съществуващи съвместно в едно демократично общество, държавата има и задължението да остане неутрална и безпристрастна при упражняването на регулативните си правомощия и в отношенията си с религии, вероизповедания и вярвания. Залогът тук е запазването на плурализма и правилното функциониране на демокрацията, чиято принципна характеристика е възможността, която предлага за разрешаването на национални проблеми чрез диалог, дори когато проблемите са тягостни.

В настоящия случай целта на приложимия закон и практика и действията на властите ... е била разединената общност да бъде заставена да има едно единствено ръководство против волята на едното от двете съпернически си ръководства. В резултат на това, едната от двете лидерски групи е била облагодетелствана, а другата не е могла да продължи самостоятелно да управлява делата и имуществото на подкрепящата я част от общността. ... Правителството не е обяснило защо в настоящия случай целта му да възстанови законността и да поправи несправедливостта не би могла да бъде постигната с други средства, без принуждаване на разединената общност да приеме единно ръководство.

името на държавни учреждения на основание, че институтът повече не може да бъде разглеждан като религиозна организация, тъй като е отдал под наем част от имуществото си за различни спортни дейности: приятелско споразумение, постигнато след като е било отстъпено пожизнено право на ползване на свещениците, представляващи института д).

¹⁹⁶ *Vergos v. Greece*, §§36-43..

¹⁹⁷ *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria* в §73.

¹⁹⁸ *Agga v. Greece* (no. 2), §§56-61.

¹⁹⁹ *Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and others v. Bulgaria*, §§122-160.

²⁰⁰ *Miroiubovs and others v. Latvia*, §§82-96.

Ето защо необходимостта от такива мерки не е доказана. От значение е също, че в този конкретен случай мерките в никакъв случай не са били успешни, тъй като конфликтите в общността са продължили. Въпреки че властите разполагат с определена „свобода на преценка“ при избора на мерки, които да предприемат в такива случаи, в този случай те са превишили тази свобода на преценка. На това основание намесата на властите е в нарушение на член 9.²⁰¹

Предприемането на мерки от държавните власти за гарантиране, че дадена религиозна общност ще остане или ще бъде поставена под единно ръководство, би било трудно да се обоснове, ако тези мерки бъдат оспорени, дори когато действията предполагаемо са предприети в интерес на общественения ред. Отговорността на властите да защитават плурализма и толерантността ясно оборва всякакви аргументи, основани на доброто управление или на значението на гаранцията за ефективно духовно водачество. По делото *Serif v. Greece* жалбоподателят е бил избран за мюфтия – мюсюлмански религиозен водач, и започнал да изпълнява задълженията, произтичащи от длъжността му. Но той не си е бил осигурил нужното му потвърждение от държавата, поради което срещу него било образувано наказателно производство за узурпиране на функциите на свещенослужител от „известна религия“ с оглед защита на властта на друг мюфтия, който бил получил необходимото му официално потвърждение. Съдът в Страсбург е приел, че последвалото осъждане е преследвало легитимната цел за защита на обществения ред. Но не е бил убеден, че е била налице някаква наложителна обществена необходимост за това осъждане. Не е имало никакви примери за локални размирици, така че твърдението на правителството ответник, че спорът е могъл да причини дори междудържавни дипломатически трудности никога не е било нещо повече освен далечна възможност. Във всеки случай, функцията на държавата в подобни ситуации е да защитава плурализма, а не да се опитва да го премахне:

Макар Съдът да признава, че е възможно в случаите, когато религиозни или други общности са разделени, да възникне напрежение, той намира че това е една от неизбежните последици на плурализма. Ролята на властите в такива случаи не е да премахне причината за напрежението като елиминира плурализма, а да гарантира, че съперничаещите си групи са толерантни една към друга.²⁰²

Сходна ситуация е възникнала и по делото *Agga v. Greece (no. 2)*. Тук жалбоподателят е бил избран за мюфтия от поклонниците в една джамия. Резултатът бил анулиран от държавните власти, които след това назначили друг мюфтия на тази длъжност. Жалбоподателят отказал да отстъпи и също в следствие е бил осъден за узурпиране на функциите на свещенослужител на „известна религия“, както се е случило и по делото *Serif*. И тук с готовност е прието, че намесата е имала признат от правото интерес, а именно запазване на обществения ред. Налагането на наказателна санкция също е било предвидимо. Но и тук Съдът в Страсбург не е убеден, че намесата е била „необходима в едно демократично общество“. Не е имало належаща обществена необходимост за такава намеса. Според него „наказването на едно лице само защото се е представило за религиозен лидер на една група, която доброволно го е последвала, едва ли може да се приеме за съвместимо с изискването за религиозен плурализъм в едно демократично общество.“ Макар че вътрешното право признава на религиозните лидери правото да изпълняват определени административни и съдебни отговорности (и тъй като определени правоотношения могат да бъдат засегнати от актове на религиозния лидер, общественият интерес може наистина да оправдае мерки за защита на лицата срещу измама), в настоящия случай не е имало никакви признаци жалбоподателят някога да се е опитвал да упражнява тези функции. Освен това, доколкото напрежението е неизбежна последица от плурализма, в една демокрация никога не би могло да бъде необходимо държавата да се стреми да поставя дадена религиозна общност под единно ръководство чрез предпочитание на един определен водач пред останалите.²⁰³

Свързани гаранции по Конвенцията, имащи отношение към упражняването на свободата на съвестта или убежденията

Добре е да се обсъдят, макар и накратко, някои свързани въпроси, касаещи религията и убежденията, които са възниквали по други разпоредби на Европейската конвенция за правата на човека. Значението на разпоредби като член 6 и член 11 беше споменато във връзка с колективния аспект на свободата на религията. Други гаранции също имат определено отношение към упражняването на свободата на мисълта, съвестта и религията. По-конкретно, могат да възникнат въпроси в контекста на правата на родителите в обществената образователна система по член 2 от Протокол № 1, както и понякога въпроси по член 10 относно ограничения на свободата на изразяването на религиозни общности. Освен това трябва да се отбележи значението на забраната за дискриминация при упражняването на правата по Конвенцията, заложената в член 14. Последващото обсъждане обаче може да предостави само общо въведение в тези допълнителни проблеми.

Религиозни убеждения и образование: член 2 от Протокол № 1

Въпросите, засягащи зачитането на религиозните убеждения на родителите при образованието на децата им могат да възникнат по член 2 от Протокол № 1. Той най-напред гласи, че „никой не може да бъде лишен от правото на образование“, а след това, че „при изпълнението на функциите, поети от нея в областта на образованието и обучението, държавата уважава правото на родителите да дават на своите деца образование и обучение в съответствие със своите религиозни и философски убеждения“. Правото на зачитане на религиозните и философските убеждения принадлежи на родителите на детето, а не на самото него²⁰⁴ или пък на която и да е училищна или религиозна организация.²⁰⁵ Но

²⁰¹*Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, §§93-99 в §§93-95.

²⁰²*Serif v. Greece*, §§49-54.

²⁰³*Agga v. Greece (no. 2)*, §§56-61.

²⁰⁴*Eriksson v. Sweden*, §93.

задължението за зачитане на такива „убеждения“ на родителите е подчинено на основното право на детето да получава образование, затова защитата не може да бъде тълкувана по начин, изискващ признаването на желанието на родителите, например детето да бъде по принцип освободено от присъствие в училище в съботните дни по религиозни причини,²⁰⁶ или пък на детето да бъде разрешено образование въкъщи, а не в училище.²⁰⁷

По смисъла на тази разпоредба „образование“ означава „цялостния процес в едно общество, при който възрастните полагат усилия да предадат на младите своите убеждения, култура и други ценности“, докато „преподаване или обучение се отнася по-конкретно до предаването на знание и до интелектуално развитие“. „Уважаване“ предполага не само чисто признаване или вземане под внимание на възгледите на родителите, а „включва определени позитивни задължения от страна на държавата“.²⁰⁸ „Религиозни и философски убеждения“ е много по-широко понятие от вяра. По този начин дисциплинарните мерки не могат просто да бъдат отминати като въпрос на вътрешна администрация. По делото *Campbell and Cosans v. the United Kingdom* родители на ученици се противопоставят на практиката на телесните наказания. Съдът в Страсбург приема, че възгледите на жалбоподателите отговарят на определението за философски убеждения, тъй като се отнасят до „сериозна и съществена страна от живота и поведението на личността, а именно нейната неприкосновеност“, и по този начин незачитането от страна на държавата на тези убеждения е в нарушение на тази гаранция, доколкото „налагането на дисциплинарни наказания е неразделна част от процеса, при който училището се стреми да постигне целта, за която е създадено, в това число развитието и формирането на характера и интелектуалните способности на неговите ученици“.²⁰⁹

Такива „философски убеждения“ при съставянето и изпълнението на учебната програма очевидно могат да се появят в хода на това съставяне и изпълнение, но интересите на държавата определена фактологическа информация, включително информация по религиозни и философски въпроси, да бъде част от учебната програма, могат да имат предимство пред преценката на родителите в тази сфера.²¹⁰ Освен това, както подчертава Голямото отделение по делото *Lautsi and others v. Italy*, образованието и обучението могат да отразяват исторически традиции и доминиращата религиозна принадлежност. Изискването за наличие на разпятие в класните стаи например, доколкото преобладаващата в Италия религия се определя като „доминиращ възглед“, само по себе си не свидетелства за налагане на идеология, тъй като разпятието е по същество пасивен символ, чието въздействие не би могло да се сравнява с това на напътствените слова или участието в религиозни дейност. Това заключение се подкрепя и от факта, че учебната програма не включва задължително обучение по християнска религия, и дори са полагани усилия да се предоставят познания за другите вероизповедания и да се насърчи толерантността към убежденията на другите.²¹¹

Същността на гаранцията е „съхраняването на плурализма и толерантността в общественото образование и забраната за налагане на идеология“.²¹² Но когато няма налагане на идеология, в рамките на свободата на преценка на националните власти са решения по въпроси като мястото отредено на религията. По делото *Kjeldsen, Busk, Madsen and Pedersen v. Denmark* родителите са се противопоставили на половото образование на децата им. В една ключова част от решението, която очертава начина за разрешаване на конфликти между интересите на държавата, на учениците и на техните родители, Съдът в Страсбург е направил разграничение между предаването на знания пряко или непряко свързани с религиозни или философски въпроси и обучението, целящо насаждане на конкретно виждане или философия без оглед на убежденията на родителя. Разпоредбата не „позволява на родителите да се противопоставят на включването на подобно обучение или образование в учебната програма, тъй като в противен случай институционализираното образование би било подложено на риска да бъде лишено от практическо съдържание“ доколкото повечето учебни предмети включват „определени философски характеристики или заключения“. Но училището трябва да гарантира, че образованието чрез обучение или преподаване предава информацията и знанията „по обективен, критичен и плуралистичен начин“. Ключовата гаранция е държавата да не преследва „целта да налага определена идеология, която може да е в противоречие с религиозните и философски убеждения на родителите“, като това представлява „границата, която не трябва да бъде престъпвана“.²¹³

Дали такава ситуация е възникнала е въпрос на внимателен анализ. По делото *Folgerø and others v. Norway* Голямото отделение (макар и с крехко мнозинство) е постановило, че въвеждането на задължение за изучаване на религия и философия в основните училища е в нарушение на правата на родителите. Новата учебна програма предполагала да се наблегне в по-голяма степен на познанията върху християнската религия, въпреки че учебната програма включвала също и други вероизповедания. Едновременно с това правата на родителите да отпишат децата си от тези часове били ограничени. В миналото родителят имал право да отпише детето си от часовете по християнство. За мнозинството от Съда поставянето на акцента върху изучаването на християнството само по себе си не е неприемливо с оглед на значението, което

²⁰⁵ *Ingrid Jordebo Foundation of Christian Schools and Ingrid Jordebo v. Sweden* (реш.).

²⁰⁶ *Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg* (реш.).

²⁰⁷ *Konrad and others v. Germany* (реш.) (отказано е право на домашно образование на родителите християни, които се противопоставят на частното или държавното образование поради сексуално образование, изучаване на приказки и поради насилието между учениците: жалбата е недопустима).

²⁰⁸ *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, §§33 и 37; *Valsamis v. Greece*, §27.

²⁰⁹ *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, §§33-37 в §36.

²¹⁰ *Sluijs v. Belgium*.

²¹¹ *Lautsi and others v. Italy* [GC], §§62-77 в §71 (няма нарушение на член 2 от Протокол № 1 и не се повдига отделен въпрос по член 9, тъй като в тази област член 2 от Протокол № 1 е специален закон).

²¹² *W. and D.M., M. and H.I. v. the United Kingdom*. Виж също *C.J., J.J. and E.J. v. Poland* и *Bernard and others v. Luxembourg*.

²¹³ *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, §53.

християнството е имало в историята и традициите на страната. Но предполагаемата цел на учебната програма за предоставяне на възпитание в християнство и морал, макар и във взаимодействие със семейството, означава че разграничението между християнството и другите вероизповедания и религии е не само количествено, но и качествено. Това от своя страна повдига въпроса за обявената цел на учебната програма за справяне със сектантството и насърчаване на плурализма и разбирателството. При тези обстоятелства държавата е трябвало да гарантира надлежната защита на убежденията на родителите. Мнозинството от Съда не е било убедено, че тези задължения изпълняват изискванията на член 2 от Протокол №1. Освен че родителите е трябвало предварително да бъдат уведомени за съдържанието на учебния план, за да могат да идентифицират и набележат тези страни от обучението, които са несъвместими с убежденията им, но и изискването всяка молба за отписване от уроците да бъде подкрепена с надлежна аргументация също създава опасност родителите да бъдат принудени да разкриват собствените си религиозни и философски убеждения в неприемлива степен. Освен това, на училищата е трябвало да им бъде дадена възможността да отговорят на исканията за отписване от това обучение чрез оттегляне на децата само от съответната дейност, а не изобщо от класната стая. Всичко това обосновава заключението, че тези изисквания са били твърде усложнени и вероятно биха възпрели родителите да отправят искания за освобождаване.²¹⁴

Въпроси свързани с образованието могат да възникнат и в обхвата на член 9, но влиянието на съдебната практика по член 2 от Протокол № 1 е очевидно. Задължението за посещаване на часове по етично и социално образование без да са направени никакви твърдения за налагане на идеология, не повдига въпрос за намеса в правата по член 9.²¹⁵ Въпреки че отказът да се разреши освобождаване от училище в съботните дни по религиозни съображения на синовете на жалбоподателите, членове на Църквата на адвентистите от седмия ден, следва да се разглежда като намеса в изповядването на убеждения, не би могло да се признае общо изключение, тъй като то би оказало отрицателно въздействие върху правото на образование на детето, което има предимство над правото на родителите за зачитане на религиозните им убеждения.²¹⁶

Свобода на изразяването и мисли, съвест и убеждение: член 10

В някои дела е разгледана степента, до която ограниченията на свободата на изразяване, включваща аспектите мисли, съвест и религия, са в съответствие с гаранцията за свободата за изразяване по член 10. Упражняването на това право от групи или лица, стремящи се да убедят другите, често би било по-добре да се разглежда в контекста на гаранциите по член 10, тъй като то несъмнено включва и „изповядването“ на убеждения.²¹⁷ Например, ограниченията на сумата, която може да бъде изразходвана по време на избори са били успешно атакувани от активист срещу абортите като непропорционално ограничение на свободата на изразяване.²¹⁸ Изразяването, по-специално от комерсиално естество, може да бъде ограничавано на основание необходимостта да се защити обществото от заблуждаващи изявления.²¹⁹

Делото *Murphy v. Ireland* е по-сложен случай, касаещ религиозна реклама, в който жалбоподателят оспорва по член 9 и по член 10 от Конвенцията отказа за телевизионно излъчване на религиозна реклама. Съгласявайки се, че член 10 позволява ограничения на свободата на религиозно изразяване, когато могат да бъдат засегнати религиозните чувства на други, жалбоподателят все пак претендира, че едно лице не може да се ползва от защита срещу достигнали до него религиозни послания, само защото те не съвпадат с неговите собствени. Според Съда в Страсбург отказът засяга главно правилата относно средствата за изразяване на жалбоподателя, а не изповядването на религиозни убеждения, затова случаят е бил разгледан по член 10. Националните власти са били в по-добра позиция, отколкото международния съд да преценят кога е необходимо да се предприемат действия за регулиране на свободата на изразяване по въпроси, които могат да засегнат дълбоки лични убеждения. Тази „свобода на преценка“ е особено подходяща по отношение на ограничения на свободното слово във връзка с религията

тъй като това, което може сериозно да засегне лица, принадлежащи към дадено вероизповедание, би се различавало значително в зависимост от времето и мястото, особено в епоха, отличаваща се с постоянно нарастващ брой вероизповедания и деноминации.

Съдът се е съгласил, че държавата ответник правилно е приела, че с оглед на особените религиозни чувства в ирландското общество, излъчването на всякаква религиозна реклама може да бъде счтено за обидно. Самите национални съдилища са отбелязали, че религията е въпрос, който разединява обществото, че ирландците с определени религиозни убеждения принадлежат към една конкретна църква, и така религиозни реклами на друга църква могат да бъдат възприети като оскърбителни и да се разтълкуват като прозелитизъм, затова властите са били в правото си да приемат, че ирландските граждани биха се възмутили от излъчването в домовете им на реклами, засягащи тази тема. И за Съда в Страсбург е било важно, че забраната е засягала само аудиовизуалните медии – комуникационно средство, което има „по-непосредствено, агресивно и мощно въздействие“. Жалбоподателят е имал възможност да рекламира чрез местни и национални вестници, и като всички останали граждани, е имал правото да взема участие в религиозни програми, публични срещи и други събирания. Ето защо, налице са били напълно „относими причини“ съгласно член 10, оправдаващи общата забрана за

²¹⁴*Folgerø and others v. Norway* [GC], §§85-102. Виж също *Hasan and Eylem Zengin v. Turkey*, §§58-77 (учебната програма по религиозна култура и етика не изпълнява критериите за обективност и плурализъм и ограничава възможността за освобождаване от това обучение: нарушение).

²¹⁵*Bernard and others v. Luxembourg*.

²¹⁶*Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg* (пеш.).

²¹⁷Виж обсъжданията по делото *Arrowsmith v. the United Kingdom*, по-горе на стр. 13.

²¹⁸*Bowman v. the United Kingdom*, §§35-47.

²¹⁹*X and Church of Scientology v. Sweden*.

излъчване на религиозни реклами.²²⁰ Подобни дела показват, че контекстът, в който се изразява свободата на словото, има особена тежест. Тук средството за комуникация е било телевизията. Би било справедливо да определим това решение като такова, предоставящо особено широка „свобода на преценка“, тъй като един международен съдебен орган трябва да бъде особено внимателен и да се въздържа от намеса във вътрешни въпроси по особено чувствителни теми. От друга страна, може да се възрази, че това решение едва ли защитава ценностите на плурализма и широтата на възгледите.

Друг свързан въпрос касае степента, до която властите могат да се намесват в свободата на изразяването с цел защита на религиозните чувства на вярващите от конкретно вероизповедание чрез забрана или санкциониране на излъчването на обидни или оскърбителни материали, които чрез осмиване могат да отблъснат вярващите да практикуват или изповядват вярата си. Обхватът на гаранцията за свобода на изразяване по член 10 включва и идеи, които могат да бъдат „обидни, шокиращи или смуцаващи“²²¹, затова и поддържането на плуралистично общество предполага, че последователите на определено вероизповедание същевременно трябва да приемат, че убежденията им могат да бъдат подлагани на критика и на разпространяването на идеи, които пряко да оспорват техните убеждения. Но обидно слово, което цели или е вероятно да предизвика лоши чувства спрямо определена група в обществото – т. нар. „слово на омраза“ – едва ли може да се ползва с някаква защита, особено в светлината на член 17 от Конвенцията, забраняващ злоупотребата с права. Обаче може да се окаже трудно да бъде разграничено словото на омраза от това, което е просто непопулярно. Продължителна кампания на тормоз от частни лица или организации може да ангажира отговорността на държавата,²²² но от друга страна справедливо е лицата да имат свобода да критикуват определени религиозни групи, особено ако критиката засяга възможни вреди от тяхната дейност, или когато тя е отправена в политически дебат, в който се очаква да бъдат свободно обсъждани въпроси от обществен интерес.²²³ Съдът в Страсбург е признал, че мирното упражняване на правата, гарантирани в член 9, от последователите на дадено вероизповедание може да бъде основание държавата да предприеме действия срещу разпространяването на слово, което е безцелно оскърбително и оскверняващо свещени обекти. Но трябва внимателно да се прокара разделителна линия, която да гарантира, че целта на плурализма няма да бъде опорочена от предприетите мерки. Например, по делото *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, властите са иззели и наредили конфискацията на филм, осмиващ вярванията на католиците. При тълкуването на гаранцията на свободата на изразяване по член 10 Европейският съд по правата на човека е потвърдил, че националните власти могат по своя преценка да предприемат действия за защита на вярващите от дадена религия срещу „провокативно изобразяване на обекти на религиозна почит“, когато то представлява „злонамерено нарушаване на духа на толерантност, който също трябва да бъде характеристика на демократичното общество“. Тясната връзка между член 9 и член 10 е необходима:

Тези, които желаят да упражняват свободата да изповядват религията си, независимо дали го правят като членове на религиозното мнозинство или на малцинство, не биха могли разумно да очакват да бъдат изключени от всякаква критика. Те трябва да толерират и приемат отричането от други на религиозните им убеждения и дори разпространяването на доктрини, които са непримирими с тяхната вяра. Но начинът, по който дадени религиозни убеждения или доктрини се оспорват или отхвърлят е въпрос, който може да ангажира отговорността на държавата, и по-конкретно отговорността ѝ да гарантира мирното упражняване на правото, гарантирано от член 9 от страна на изповядващите тези убеждения и идеологии. В някои крайни случаи в резултат на определени методи на оспорване или отричане на религиозни убеждения лицата поддържащи тези убеждения могат да бъдат възпрепятствани в упражняването на свободата да ги изповядват.²²⁴

Аналогично по делото *Wingrove v. the United Kingdom*, Съдът в Страсбург е отхвърлил жалбата по член 10 във връзка с отказа да се даде разрешение за видео, счтено от националните власти за оскверняващо, поради това че е могло основателно да се приеме, че намесата в свободата на изразяване е оправдана с цел защита на правата на християните.²²⁵ Тези дела подкрепят твърдението, че държавата има право да предприема действия срещу слово, което е самоцелно оскърбително. И в двата случая е бил от значение начинът, по който са изразени мненията, а не толкова съдържанието на тези мнения. Като резултат от други дела, засягащи обществени разисквания²²⁶ или дискусии върху исторически събития относно ролята на религиозни лидери²²⁷, на свободата на изразяване е призната по-висока степен на защита. Дело като *Murphy v. Ireland*, разгледано по-горе, по-скоро подкрепя ограниченията на свободата на изразяване, дори когато е трудно да се признае, че определена постъпка може да бъде възприета другояче, освен като чисто признание, че съществува друга религия или друго тълкуване на религиозните убеждения.²²⁸ Не всяко изразяване, считано за обидно, шокиращо или

²²⁰*Murphy v. Ireland*, §§65-82 в § 67.

²²¹*Handyside v. the United Kingdom*, в §49.

²²²*Church of Scientology v. Sweden* (пеш.).

²²³Виж *Jerusalem v. Austria*, §§38-47.

²²⁴*Otto-Preminger-Institut v. Austria*, в §§56 и 57.

²²⁵*Wingrove v. the United Kingdom*, §60. Виж също и *I.A. v Turkey*, §§21-32 (осъждане, водещо до налагане на леко наказание за богохулство чрез публикуване на изследване по философски и теологични въпроси, включващо клеветнически нападки срещу пророка Мохамед: няма нарушение на член 10, въпреки силно установения секуларизъм в Турция, практикуващите мюсюлмани правилно са могли да преценят, че изследването представлява неоправдано и оскърбително нападение срещу тях).

²²⁶Виж напр., *Vereinigung Bildender Künstler v. Austria*, §§26-39 (в §8: въпросната рисунка „представлява колаж от различни публични фигури като Майка Тереза, [един] австрийски кардинал ... и бившия председател на Австрийската партия на свободата ..., в сексуални пози“; и в §33: „сатирата е форма на творческо изразяване и социална позиция и чрез присъщите си качества преувеличаване и изкривяване на действителността естествено цели да провокира и агитира“).

²²⁷*Giniewski v. France*, §§43-56 (осъждане за злоставяне на християните и по-конкретно на католиците чрез публикуване на статия, критикуваща папско послание и ролята на католическата църква в Холокоста: нарушение, тъй като статията е била написана от журналист и касаела въпрос от безспорен обществен интерес и не е целяла да провокира религиозните убеждения като такива, а се е ограничавала до разглеждане на посланието на папата).

²²⁸Виж по-горе стр. 37.

обезпокояващо чувствата на дадена религиозна общност може (или следва) да попада извън обсега на защита по член 10.²²⁹ По принцип е приемливо защитата предоставена от член 9 да бъде ограничавана до това, което може да се нарече „злонамерено нарушаване на духа на толерантност“. По делото *Klein v. Slovakia*, например, осъждането на журналист за злепоставяне на най-висшия представител на католическата църква в Словакия, и произтичащото от това опозоряване на група от граждани от католическата църква е прието, че е в нарушение на член 10. Журналистът е написал статия, критикуваща опитите на архиепископа да спре разпространението на филм поради богохулственото му съдържание и образите, съдържащи сексуален подтекст; в статията се съдържаха и намеци за твърдяната съпричастност на архиепископа към бившия комунистически режим. Но независимо, че мнението съдържащо силни думи, то било публикувано в седмичник със сравнително нисък тираж, статията се занимавала изключително с архиепископа, и не е оказала прекомерно въздействие върху правото на вярващите да изразяват и упражняват религията си, нито пък е опетнила същността на религиозните им убеждения.²³⁰

Въпроси, свързани с медицинска интервенция: член 8

Понякога националните съдилища са изправени пред ситуации на отказ да се приемат медицински грижи на основание на убеждение или вяра (например при манипулации, изискващи кръвопреливане). Повечето национални правни системи признават и зачитат абсолютното право на едно пълнолетно лице, което не страда от психически разстройства, да взема решения в случай на медицинска интервенция, в това число правото да откаже такава интервенция, дори това да поставя живота му в опасност. Аналогично този принцип на автономия или самоопределение е признат от член 8. “В сферата на медицинските грижи отказът да се приеме медицинска интервенция, може неизбежно да доведе до фатален изход, въпреки това, нейното прилагане без съгласието на пълнолетното дееспособно лице, би било намеса във физическата неприкосновеност на личността, която може да засегне правата по член 8, параграф 1 от Конвенцията.”²³¹ По този начин вземането на индивидуални решения, основани на лични вярвания или убеждения, изглежда ненакърнено. Освен това, член 8 третира и упражняването на родителските отговорности, в това число правото на родителите да вземат решения, касаещи възпитанието на децата им, включително решения, свързани с медицински интервенции.²³² Въпреки че тази тема е слабо застъпена в съдебната практика, би могъл да се изведе принципът, че тази власт може да бъде подлагана на подходящи ограничения за защита на физическото благосъстояние на децата, особено когато има опасност за живота и има сериозни основания за намеса (в частност позитивното задължение на държавата да защитава живота). Същото би било положението при намеса на властите по отношение на възрастни, чието здравословно състояние ги прави податливи на неподходящо влияние, или които на са напълно в състояние да вземат решения относно лечението си.²³³

Признаване от държавата на решения на религиозните органи: член 6

Съдът в Страсбург е имал повод да разгледа въпроси, възникващи при принудителното изпълнение на решения на религиозни органи във връзка с прилагането на гаранцията за справедлив процес по член 6. При разглеждането на тези въпроси се прилагат общите принципи на тълкуване. По делото *Pellegrini v. Italy* жалбоподателят се оплаква от производство, по което съд на Ватикана е издал постановление за анулиране на брак, чието правно действие се признава от италианските съдилища. Тук ключовият въпрос е бил, доколко националните съдилища надлежно са проверили дали гаранциите по член 6 са били спазени по време на църковното производство, преди да се даде възможност за принудително изпълнение на постановлението. Съдът в Страсбург е приел, че преди да издадат разрешение за принудително изпълнение на решението, италианските съдилища не са изпълнили задължението си да проверят дали процесът на жалбоподателя пред църковните органи е бил справедлив, тъй като такава преценка е била необходима с оглед на обстоятелството, че решението, чието принудително изпълнение се иска, е постановено от съдилищата на държава, която не е прилагала Конвенцията и следователно е имало нарушение на член 6.²³⁴

Дискриминация основана на религия или убеждение

Защитата на мисълта, съвестта и религиозните убеждения се подкрепя и от още две разпоредби. Първо, член 14 от Конвенцията изрично споменава религиозните убеждения като пример за забранено основание за дискриминация:

Упражняването на правата и свободите предвидени в тази Конвенция, следва да бъде осигурено без всякаква дискриминация, основана по-специално на пол, раса, цвят на кожата, език, религия, политически и други убеждения,

²²⁹Виж *Church of Scientology and 128 of its members v. Sweden* (реш.); *Paturel v. France*, §§31-51 (осъждане за злепоставяне от член на Свидетелите на Йехова на Асоциацията против сектите: нарушение на член 10, тъй като откъсите, сметени за обидни, са били оценени твърдения, основани на достатъчна фактическа основа, а не просто фактически твърдения); и *Aydin Tatlav v. Turkey*, §§21-31 (категорична критика на религията, но не и обида срещу мюсюлманската вяра: наложените санкции са в нарушение на член 10).

²³⁰*Klein v. Slovakia*, §§45-55.

²³¹*Pretty v. the United Kingdom* в §83.

²³²See *Nielsen v. Denmark*, в §61: “В този смисъл семейният живот, и по-специално правото на родителите да упражняват родителската си власт над децата, имайки предвид съответстващите им родителски отговорности, е признат и защитен от Конвенцията и по-конкретно от член 8. Упражняването на родителските права съставлява основен елемент на семейния живот.”

²³³Виж, *Kokkinakis v. Greece*, обсъдено на стр. 47 по-горе; и *Keenan v. the United Kingdom*, §§88-101. Но виж *Riera Blume and others v. Spain*, §§31-35, (оплакването, че “депрограмиращото третиране” е в нарушение на член 9 не е разглеждано, тъй като установено нарушение на член 5).

²³⁴*Pellegrini v. Italy*, §§40-48.

национален или социален произход, принадлежност към национално малцинство, имущество, рождение или друг някакъв признак.

Второ, Протокол № 12 установява по-обща забрана за дискриминация, предвиждайки че “упражняването на всяко право, предвидено в закона, следва да бъде осигурено без всякаква дискриминация, основана на пол, раса, цвят на кожата, език, религия, политически и други убеждения, национален или социален произход, принадлежност към национално малцинство, имущество, рождение или друг някакъв признак”.

Забраната за дискриминация, залегнала в член 14, е ясно ограничена и се прилага само за „правата и свободите предвидени“ в Европейската конвенция за правата на човека. А Протокол № 12 предоставя допълнителна защита срещу дискриминация в държавите, които са ратифицирали този договор. И двете разпоредби целят да защитят от дискриминация, в това число и основана на убеждения, ефективното упражняване на индивидуалните права. Значението на тези разпоредби е изрично признато в един международен правен инструмент: “дискриминацията между човешки същества на основата на религия или убеждения представлява потъпкване на човешкото достойнство и отхвърляне на принципите на хартата на Обединените нации”.²³⁵ Конкретните условия, в които се прилагат член 14 и Протокол № 12, могат да бъдат от значение по отношение на тези, опитващи се да разпространяват идеологии, незачитащи основните ценности, доколкото съживяването на религиозния фундаментализъм представлява предизвикателство към плурализма и толерантността в обществото и изисква подходящи мерки от страна на националните власти. Документът от срещата в Копенхаген на конференцията за човешкото измерение на КССЕ от 1990 г., например, ясно и недвусмислено осъжда тоталитаризма, расовата и етническата омраза, антисемитизма, ксенофобията и дискриминацията срещу когото и да е било, както и преследването по религиозни и идеологически причини”.

Член 14

Както става ясно от формулировката му, член 14 не установява никакво самостоятелно или материално право, а по-скоро изразява принцип, който да се прилага във връзка с материалните права, залегнали в други разпоредби: т.е. тази разпоредба може да се прилага само във връзка с една или повече от материалните гаранции, съдържащи се в Конвенцията или в някои от протоколите към нея. Но член 14 има основно значение, когато намесата в конкретно право сама по себе си не представлява нарушение на това право, но разглеждана във връзка с член 14 може да се приеме за нарушение. Ето защо тук обхващат на защитата може да се окаже по-широк отколкото изглежда. По делото *Savez Crkava “Riječ Života” and others v. Croatia* Реформаторските църкви се оплакват, че за разлика от други църкви, църковните бракове, сключени според техния ритуал, не се признават за равни на гражданските бракове, и че не им се признава правото да предлагат религиозно обучение в обществените училища. Правителството отговорно е твърдяло, че член 9 не съдържа задължение държавите да признават религиозните бракове или да разрешават религиозно обучение в публичните училища. Въпреки че Съдът се е съгласил с тази част от становището, той достига до различно заключение:

Съдът ... припомня, че Конвенцията, в това число и член 9, параграф 1, не може да се тълкува като създаваща задължение за държавите да признават религиозните бракове като равносилни с гражданските. По същия начин правото да се изповядва религия чрез обучение, гарантирано от член 9, параграф 1 от Конвенцията, според Съда не налага задължение за държавата да разрешава религиозното обучение в обществените училища или детски градини.

Все пак Съдът смята, че сключването на религиозен брак, което представлява спазване на определен религиозен ритуал, както и религиозното обучение, представляват изповядване на религия по смисъла на член 9, параграф 1 от Конвенцията. Той отбелязва също, че Хърватска разрешава на определени религиозни общности да извършват религиозно обучение в обществените училища и детски градини и признава религиозните бракове, извършвани от тях. В тази връзка Съдът припомня, че забраната за дискриминация, залегнала в член 14 от Конвенцията, се прилага също и към тези допълнителни права, попадащи в по-широката сфера на която и да е от разпоредбите на Конвенцията, които държавата доброволно е решила за предостави. Следователно, държавата, която е предвидила нещо повече от задълженията си по член 9 от Конвенцията, като е признала такива права, не може, при прилагането на тези права, да предприема дискриминационни мерки по смисъла на член 14. Ето защо, въпреки че Хърватска няма задължение по член 9 от Конвенцията да разрешава религиозното обучение в обществените училища и детски градини или да признава религиозните бракове, фактите по настоящото дело все пак попадат в по-широкия обхват на този член. Затова член 14 от Конвенцията във връзка с член 9 е приложим по настоящото дело.²³⁶

Жалбоподателят първо трябва да покаже, че има ситуация, която е сравнима с неговата: т.е. че жалбоподателят е бил третиран по различен начин спрямо друг в същата ситуация. Положението на лице, изповядващо хуманистични убеждения, което иска да използва познанията си в служба на другите, не е сходно с положението на лице, заемащо определена длъжност в религиозна организация.²³⁷ Списъкът на забранени основания за дискриминация се въвежда чрез израза „признак като например“, и не е изчерпателен, а по-скоро пояснителен. Дискриминационното отнасяне следва да се основава на лични качества, а не например на географско местоположение. „Признакът“ обаче не е задължително да зависи от особеност, която е присъща или неотделимо свързана с идентичността или индивидуалността на лицето (като например пол или раса),²³⁸ но доколкото текстът на член 14 изрично споменава различното третиране, основано на „религия, политически и други убеждения“, този въпрос няма да представлява трудност във връзка с различното третиране, попадащо в обхвата на член 9. Тъй като на практика доказването на *prima facie* дискриминация може да се

²³⁵ Декларация на Обединените нации за премахване на всички форми на нетолерантност и дискриминация на основата на религия или убеждение от 1981 г., член 3.

²³⁶ *Savez Crkava “Riječ Života” and others v. Croatia* в §§56-58.

²³⁷ *Peters v. the Netherlands*.

²³⁸ *Clift v. the United Kingdom*, §§55-62.

окаже трудно, дори тази дискриминация да съществува (ако например недискриминационна норма се прилага по дискриминационен начин, представляващ непряка дискриминация), затова по делото *D.H. and others v. the Czech Republic* Съдът прие, че в сферата на дискриминацията трябва да се прилагат „не толкова стриктни правила за доказване“, за да се гарантира на засегнатите „ефективната защита на техните права“. Това дело засяга преместването на деца от ромски произход в сегрегирани класове, но сходни проблеми биха възникнали във връзка със сегрегацията на основата на религиозни убеждения. Съдът е приел, че

степената на убедителност, необходима за достигане до конкретно заключение, и в тази връзка разпределението на доказателствената тежест, са вътрешно свързани със спецификата на фактите, естеството на оплакването и засегнатото право по Конвенцията,

и поради това

когато става въпрос за преценка на въздействието на определена мярка или практика върху лице или група, статистически данни, които, след критична преценка, могат да се приемат за достоверни и показателни, биха били достатъчно доказателство, което жалбоподателят следва да представи.

По това дело статистиката сочи, че над 50 % от ромските деца били настанени в специални училища за бавно развиващи се деца, в сравнение с по-малко от 2 % деца от неромски произход, което доказва, че образователните тестове, на които се основат решенията за настаняване, не са били безпристрастни по отношение на ромските деца.²³⁹

Ако е налице сходна ситуация трябва да се докаже, че разликата в третирането е обективно оправдана и тежестта на доказване е възложена на държавата. Ето защо, различното третиране не означава автоматично дискриминация по смисъла на член 14, а ще се разглежда като такова, ако не преследва легитимна цел, или ако няма разумна връзка на пропорционалност между използваните средства и преследваната цел.

Кратък преглед на съдебната практика илюстрира прилагането на този тест. По делото *Alujer Fernández and Caballero García v. Spain* данъкоплатци се оплакват, че не им е било позволено да отделят част от платените от тях данъци в подкрепа на собствените им религиозни общности и че това представлявало дискриминационно третиране. Съдът в Страсбург отбелязва, че

свободата на религията не дава право на църквите или членовете им да бъде предоставен различен данъчен статут спрямо останалите данъкоплатци.

Но ако такива актове или разпоредби съществуват, те

по принцип не биха противоречали на изискванията на член 9 и 14 от Конвенцията, при условие, че има обективно и разумно оправдание за различното третиране и ако сходни разпоредби могат да се прилагат и от други църкви, които желаят да го направят.

В този случай, тъй като въпросните църкви никога не са пожелавали да сключат такива споразумения или да се възползват от тези права, жалбата е отхвърлена като явно неоснователна.²⁴⁰ Разликата в третирането на различни религиозни групи, въз основа на официалното признаване на определено юридическо качество, водещо до получаване на дадени привилегии, сама по себе си не би била несъвместима с Конвенцията, доколкото съществува общ критерий за признаване на това юридическо качество, и при положение че всяка религиозна група има равната възможност за признаване на този статут.²⁴¹ По делото *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria* е установено, че последното изискване не е било изпълнено. В продължение на близо 20 години властите са отказвали да признаят статут на юридическо лице на Свидетелите на Йехова. Съдът е намерил нарушение на член 14 във връзка с член 9:

Съдът припомня, че член 14 не забранява държава-членка да третира различните групи различно, за да премахне „фактическите неравенства“ между тях. Дори при определени обстоятелства неполагането на усилия да се премахне неравенството чрез различно третиране само по себе си може да повдигне въпрос за нарушение на този член. Но различното третиране е дискриминационно, ако няма обективно и разумно оправдание; с други думи ако не преследва легитимна цел или ако няма разумна връзка на пропорционалност между използваните средства и преследваните цели. Договарящата страна има свобода на преценка при определянето дали и до каква степен разликите в иначе сходни ситуации оправдават различно третиране.

Според Съда налагането на изчаквателен период преди предоставянето на статут на публичноправна организация на религиозно сдружение, притежаващо статут на юридическо лице, повдига деликатни въпроси, тъй като държавата е задължена да остане неутрална и безпристрастна при упражняване на регулаторната си власт в сферата на религиозните свободи и в отношенията си с различните религии, деноминации и вероизповедания. Ето защо такъв период на изчакване изисква внимателна преценка от страна на съда.

Съдът би приел, че такъв период може да е необходим при изключителни обстоятелства, като например в случай на новосъздадената или неизвестна религиозна общност. Но това едва ли е оправдано по отношение на международни религиозни общности, съществуващи от дълго време, и които са трайно установени в страната и следователно известни на компетентните власти, какъвто е случаят със Свидетелите на Йехова. По отношение на такава религиозна общност властите би трябвало да могат да проверят изпълнението на изискванията на съответното законодателство в много по-кратък период от време. Освен това, примерът с друга религиозна общност, цитиран от жалбоподателите

²³⁹ *D.H. and others v. the Czech Republic*, §§185-195.

²⁴⁰ *Alujer Fernández and Caballero García v. Spain*, (реш.).

²⁴¹ *Koppi v. Austria*, §33.

показва, че австрийската държава не е разгледала искането им на равна основа по отношение на периода на изчакване, който е съществен инструмент за прокарване на политиката ѝ в тази област.²⁴²

Оплаквания за дискриминационно третиране на основата на религиозно или друго защитено убеждение или мнение изискват определено внимание при разглеждането им. В действителност Европейският съд за правата на човека най-често би отказал да разглежда оплакването за дискриминация по член 14, ако вече е установил нарушение на материално право, повдигащо по същество същите въпроси. Ако е необходимо да се разгледа въпрос по член 14, следва да се определи най-подходящото материално право, във връзка с което да се разгледа оплакването, като практиката на Съда разкрива, че дискриминация на основата на религия или убеждение може да бъде най-добре обсъдена на основата на член 14 не във връзка с член 9, а във връзка с друга материално правна разпоредба.

Някои дела касаят решаването, във връзка с религиозните убеждения, на въпросите за упражняване на родителски права и лични отношения между родители и деца. Например, по делото *Hoffman v. Austria*, жалбоподателката е била лишена от родителски права над детето си поради връзката ѝ със Свидетелите на Йехова. Въпреки че Съдът в Страсбург е приел за недопустимо националният съд да мотивира решението си на базата на различно вероизповедание, той е разгледал случая по член 8 и член 14, тъй като той касае определяне на родителски права, което е аспект на семейния живот. По делото *Palau-Martinez v. France*, също е установено нарушение на член 8 във връзка с член 14 по отношение на решение, засягащо упражняването на родителските права след прекратяването на брак. Решението е взето въз основа на общ и „строг анализ на принципите за възпитание на децата, за които се твърди, че са наложени“ от религията на Свидетелите на Йехова. Въпреки че те са фактор, който има значение, той не е бил достатъчен при липсата на „преки, конкретни доказателства, разкриващи влиянието на религията на жалбоподателката върху възпитанието на двете ѝ деца и ежедневието на живота“ с оглед отхвърлянето молбата на жалбоподателката за изготвяне на социален доклад.²⁴³ Нито едно от двете дела не изключва изцяло възможността да се преценяват от юридическа гледна точка практиките на определено вероизповедание, но и в двете решения се подчертава, че подобни преценки трябва да се извършват с особено внимание.

Когато вътрешното право ограничава правните възможности на дадена църковна организация да предприема правни действия за защита на интересите си, може да възникне въпрос за гаранцията за достъп до съд по член 6, по-специално, ако подобни ограничения не съществуват за други религиозни организации. По делото *Canea Catholic Church v. Greece* църквата жалбоподател не е могла да започне производство, за да защити имуществените си права, за разлика от източноправославната църква и еврейската общност, които са могли да го направят. Тъй като казусът по същество засяга достъпа до съд при определяне на граждански права, и тъй като не е било налице обективно и разумно оправдание за това дискриминационно третиране, Съдът в Страсбург е установил нарушение на член 6, параграф 1 във връзка с член 14.²⁴⁴

Религиозните убеждения могат да включат и разглеждане на дискриминационно третиране в трудовата сфера и да повдигат въпроси по член 9 или по член 9 във връзка с член 14. Делото *Thlimmenos v. Greece* касае лице, на което е било отказано вписването като дипломиран експерт счетоводител поради наличие на предходно осъждане. Осъждането било за отказ за носене на военна униформа по време на обща мобилизация поради религиозните убеждения на жалбоподателя, който бил член на Свидетелите на Йехова. Съдът в Страсбург отбелязва, че тъй като достъпът до определена професия сам по себе си не е гарантиран от Конвенцията, той разглежда жалбата като такава за дискриминация на основата на свободата на религиозните убеждения. Въпреки че държавата има легитимната възможност да изключи достъпа до някои професии на лица, осъдени за определени престъпления, конкретното осъждане по това дело не е свързано с измама или неморално поведение. Ето защо, третирането на жалбоподателя не е имало легитимна цел и е представлявало непропорционална санкция в допълнение към вече изтърпяното от него наказание лишаване от свобода. Следователно, е имало нарушение на член 14 във връзка с член 9. В един ключов откъс от решението Съдът в Страсбург отбелязва, че при определени обстоятелства държавите биха могли да бъдат задължени да третират лицата по различен начин: ето защо дискриминация може да е налице и когато лица, които следва да бъдат третирани различно са третирани по еднакъв начин:

Съдът вече е отбелязвал, че правото по член 14 едно лице да не бъде дискриминирано при упражняването на правата, гарантирани от Конвенцията, е нарушено когато държавата третира по различен начин лица в сходни ситуации без да е доказала наличието на обективно и разумно оправдание за това. Но Съдът намира, че това не е единственият елемент на забраната за дискриминация по член 14. Правото едно лице да не бъде дискриминирано при упражняването на правата гарантирани от Конвенцията е нарушено и когато държавата без обективно и разумно оправдание не третира различно лица, които се намират в съществено различаващо се положение. ...

Съдът намира, че по принцип държавите имат легитимен интерес да изключат лица, осъдени за определено престъпление от професията на дипломиран експерт счетоводител. Но Съдът намира също и че за разлика от други осъждания за сериозни престъпления, осъждането за отказ да се носи военна униформа по религиозни или философски причини по никакъв начин не предполага непочтеност или неморалност, нито би могло да подкопае възможностите на извършителя да упражнява тази професия. Ето защо, изключването на жалбоподателя по причина, че не отговаря на изискванията, е неоправдано. ...

Вярно е, че съгласно закона властите не са имали друга възможност освен да откажат вписването на жалбоподателя като дипломиран експерт счетоводител. ... По настоящото дело Съдът намира, че държавата е приела съответното законодателство в нарушение на правото на жалбоподателя да не бъде подлаган на дискриминация при упражняването на правото му по член 9 от Конвенцията. Това нарушение е извършено от държавата, тъй като тя не е предвидила

²⁴²Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria в §§96-98.

²⁴³Palau-Martinez v. France, §§29-43 в §§38 и 42.

²⁴⁴Canea Catholic Church v. Greece, §§43-47.

подходящи изключения от правилото, забраняващо достъпа до професията на дипломирания експерт счетоводител на лица, осъдени за сериозни престъпления.²⁴⁵

Протокол № 12

Очевидно Протокол № 12 има потенциално широк обхват. По делото *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina*, което е първото решение по тази гаранция, е прието, че конституционни разпоредби, които ограничават правото на едно лице да се кандидатира за член на парламента или за президент въз основа на декларирана принадлежност към една от трите доминиращи етнически групи в държавата (т. е. етнически групи, чиято идентичност до голяма степен е свързана с религиозните убеждения), нарушават член 14 във връзка с член 3 от Протокол № 1 (по отношение на парламентарните избори) и Протокол № 12 (по отношение на изборите за президент). Тези разпоредби произтичат от Дейтънското мирно споразумение, с което беше сложен край на военните действия в страната.²⁴⁶ Във второто решение по Протокола - *Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia*, е установено, че невъзможността на реформаторските църкви да извършват религиозно обучение в обществените училища или да сключват признати от държавата бракове, е в нарушение на член 14, разгледан във връзка с член 9, с оглед на което Съдът не е намерил за необходимо да разгледа въпроса по член 12. Това решение обаче постави началото на дискусията относно приложението на протокола. Текстът насочва, че забраната за дискриминация не е ограничена до „всяко право предвидено в закона“, а се разпростира и до забрана на дискриминацията от страна на държавните власти, като изрично позоваване на обяснителния доклад разкрива четири категории случаи, които могат да попаднат в обхвата на разпоредбата:

- i. при упражняване на което и да е право, изрично предоставено на лицата по националното законодателство;
- ii. при упражняването на право, което може да се изведе от ясно задължение на властите по националното право, т. е. когато даден държавен орган е задължен по националното право да съблюдава определено поведение;
- iii. от държавен орган при упражняването на дискреционни правомощия (например, при предоставянето на определена субсидия);
- iv. всяко друго действие или бездействие от страна на държавен орган (например поведението на силите на реда по време на безредици).²⁴⁷

Заклучение

Свободата на мисълта, съвестта и религията е жизненоважно човешко право. Практиката на Европейския съд за правата на човека (и на бившата Европейска комисия за правата на човека) категорично потвърждава значението на ценностите, залегнали в член 9. Правилната преценка на тези установени принципи и идеали е изключително важна: по-конкретно, свободата на мисълта, съвестта и религията трябва да се разглежда като инструмент за поддържане и насърчаване на демократичния диалог и на разбирането за плурализъм. Двата му елемента – индивидуалния и колективния – са от особена важност. Тази свобода е,

в религиозното си измерение един от най-съществените елементи, които изграждат идентичността на вярващите и на концепцията им за живота, но тя е и безценна придобивка за атеисти, агностици, скептици и незаинтересувани. От нея зависи плурализмът, който е неотделим от демократичното общество и който е извоюван на висока цена през вековете.²⁴⁸

Освен това,

автономното съществуване на религиозните общности е задължително за плурализма в едно демократично общество... Залогът тук е запазването на плурализма и правилното функциониране на демокрацията, чиято принципна характеристика е възможността, която предлага за разрешаването на национални проблеми чрез диалог, дори когато проблемите са тягостни.²⁴⁹

С други думи, защитата на индивидуалните вярвания трябва да насърчава, а не да възпрепятства взаимното зачитане и толерантност към вярванията на другите. Ето защо задълженията на държавата отиват отвъд отговорността единствено за въздържане от намеса в правата по член 9, като разпоредбата може да изисква също и предприемането на позитивни действия от страна на държавните власти за гарантиране на ефективното упражняване на правата. От друга страна, интересите на плурализма предполагат същевременно, че лица с определени религиозни убеждения не могат да очакват защита на вярата си срещу всякаква критика и трябва

да толерират и приемат отричането от други хора на техните религиозни вярвания и дори пропагандата на идеологии, враждебни на тяхната вяра.²⁵⁰

²⁴⁵*Thlimmenos v. Greece* [GC], §§39-49 at §§44, 47 и 48.

²⁴⁶*Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina* [GC], §§42-56.

²⁴⁷*Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia*, §§103-115 (решенията за сключване на споразумения с религиозни организации са въпрос, предоставен на преценката на държавата, поради което не засягат „права, изрично предоставени от националното законодателство“, но случаят попада под третата категория, описана в обяснителния доклад; и отбелязвайки коментара от обяснителния доклад, че не е необходимо да се конкретизира кои от елементите по кой от параграфите да бъдат разглеждани, тъй като разпоредбите имат допълващ характер, разграниченията не са абсолютни и вътрешните правни системи могат да имат различен подход при преценката кой случая в коя категория попада).

²⁴⁸*Kokkinakis v. Greece* в §31.

²⁴⁹*Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria* в §93.

²⁵⁰*Otto-Preminger-Institut v. Austria* в §47.

Помириването на съпернически си възгледи е съществена задача, наложена от член 9, но тя е обект на контрол от Европейския съд по правата на човека в Страсбург, който използва трайно установени критерии. По-конкретно, всяка намеса трябва да бъде в съответствие със закона, за защита на предвиден държавен интерес, и да е доказано, че е „необходима в едно демократично общество“. Този последен критерий често е най-труден за преценка. Прилагането му изисква подходяща оценка на фундаменталната роля, която свободата на мисълта, съвестта и религията играе в една либерална демокрация, както и разбиране за важноста на религиозните и философските убеждения за индивида. От друга страна, един международен правораздавателен орган може да не е в толкова добра позиция колкото националните власти при извършване на тази преценка, затова в много от решенията на Съда в Страсбург се обръща внимание на сравнително широката „свобода на преценка“, предоставена на местните власти. Ако доктрината за въздържане изглежда подходяща от гледна точка на един международен съд, това не означава непременно, че на национално ниво това е очевидно. Внимателната преценка на изтъкнатите аргументи за намеса в това право, което е от фундаментално значение както за индивидите, така и за обществото като цяло, съдейства за защитата на плурализма и разнообразието, необходими за повишаване на чувствителността и разбирането за мястото на индивида в обществото и в широката морална и духовна вселена.

Принципът за зачитане на мисълта, убежденията и религията сега се счита за характеристика на демократичното общество, но начинът, по който той се гарантира, значително се различава сред европейските страни. Не съществува стандартен европейски „план“. На национално ниво все още съществува голямо разнообразие от конституционни и законови разпоредби, отразяващи богатата палитра на европейската история, националната идентичност, и индивидуалните вярвания. Секуларизмът е конституционен принцип в някои държави; в други дадена конкретна религия може да има статута на официална религия, но последиците на такова признаване могат да бъдат различни; другаде някои религиозни общности могат да получават определени финансови облаги чрез преотстъпване на данъци или признаване на статут на благотворителни организации. Тези отношения между религия и държава най-често са израз на местни традиции и решения по целесъобразност. Що се отнася до религиозните малцинства, религиозната толерантност е била приложим политически принцип в някои европейски държави от векове. В други това разбиране е от сравнително скоро. Но във всяко общество членовете на малцинствени общности все още могат да се чувстват маргинализирани поради изповеданието си.

Какъв е бил подходът на Съда в Страсбург при тълкуването на член 9 и на свързаните с него гаранции до голяма степен е зависило от конкретния въпрос, поставен за разглеждане. Той изглежда е по-склонен да се занимава с откази за признаване на правосубектност и с последиците от тях (като например липсата на достъп до съд и невъзможността да се предявяват искове за защита на имущество), отколкото с други въпроси, касаещи изпълнението на религиозен или философски дълг (като например спазване на религиозни празници или задължението за включване в дейности, представляващи прозелитизъм). Доскоро работното място беше свързано със сравнително слаба защита, за разлика от класната стая, където въпросите се разглеждат по-обстойно. Докато *forum internum* се счита за изцяло неприкосновен, то в публичната сфера не е точно така поради до известна степен рестриктивния тест, въз основа на който се преценява какво може да представлява „изповядване“ на убеждение, както и поради необходимостта да се отчитат противостоящи си интереси. За държавата е по-лесно да оправдае ограничения за излъчване на религиозни реклами по телевизията, отколкото над евангелистко проповядване от врата на врата, дори и да изглежда по-лесно за аудиторията да смени телевизионния канал, отколкото да се противопостави на лица, опитващи се да убедят другите да променят убежденията си.

Но тази липса на последователност в практиката е може би неизбежна, доколкото отразява значителното разнообразие в националните законодателства. Религиозните и философски движения, оформили европейската цивилизация по отношение на интелектуалния и духовен живот на народите ѝ, имат такова дълбоко въздействие, каквото имат природните сили, изваяли географските форми на континента. Въпреки че дълго време Европа е била синоним на „Християнския свят“, по различно време и в различна степен тя е била повлияна и от други религии като юдейството и исляма. И обратното, приносът на континента към историята на идеите и на философията е значителен, както благодарение на мислители като Платон, Аристотел, Хюм и Кант, така и чрез важните преобразувания в религиозните и философски разбирания, извършени например по време на Ренесанса, Реформацията и Просвещението. Ако „Европа“ е до голяма степен изградена от убеждения, ценностни системи и начини на мислене, това е било сторено през вековете благодарение на такива фундаментални свободи като свободата на мисълта, на изразяването и на сдружаването. При все това продуктите на това интелектуално усилие не винаги са били положителни. Може да се каже, че сега плурализмът, толерантността, религиите и секуларизма съжителстват в европейското общество, но това не винаги е било така. Религия, национализъм и групов идентичност са били тясно преплетени: в различни времена и по различни начини религиозната нетолерантност и гонения са поразявали континента, а напоследък екстремизмът, свързан с определени политически идеологии, доведе до сериозни и системни нарушения на човешките права. Уроците на историята показват, че тази фундаментални свободи, макар и жизнено важни, все пак понякога биват и обект на ограничения.

Тези уроци от миналото ни помагат да разберем как най-добре да се справим с проблемите на съвременното, защото, докато в края на двадесети век Европа се превръщаше във все по-светско общество, понастоящем фундаментализмът е все по-разрастващо се явление през двадесет и първи век. Религията беше скрита сила в Европа в определен период, но в момента тя се надига отново. Националните органи често следва да обръщат внимание на приспособяването на нарастващото разнообразие от вярвания в сфери като образованието, медицинските грижи, градоустройството и държавната служба. По-конкретно съвременните предизвикателства, наложени от възникването на политически партии, издигащи религиозни призови, нарастването на религиозната нетолерантност, предизвикана донякъде от съображения за сигурност, и общественото безпокойство, че показването на религиозни символи може да повлияе на единството на обществото, изискват определена преценка за това доколко са подходящи предприеманите от държавата мерки.

Този калейдоскоп от национални разпоредби трябва да се разглежда през призмата на демокрацията, върховенството на закона и човешките права. Но Европейската конвенция за правата на човека не налага никакъв набор от твърди изисквания: договорът просто предвижда определени минимални стандарти, а религиозните традиции и различията в конституционната уредба по отношение на вероизповеданията и държавата ще продължават да оформят континенталния пейзаж, но винаги под условието, че са съвместими с изискванията на Конвенцията. Това разнообразие се отчита от Съда в Страсбург, и често историческият и политическият контекст на религии и вероизповедания намира отражение в неговите решения. В Европа липсва общ подход към разрешаването на въпроса за взаимодействието между религията и държавата на конституционно ниво. Но от друга страна, това с което Европа разполага сега е набор от правно обвързващи гаранции, който укрепва позициите на индивиди и общности, като религиозните организации, например и защитава претенциите им за зачитане на мисълта, съвестта и религията.

Професор Джим Мърдок е преподавател по публично право в университета в Глазгоу и е бил Декан на юридически факултет. Изследователските му интереси са насочени към националното и европейското законодателство за човешки права. Той е редовен участник в семинарните посещения на Съвета на Европа в държавите от централна и източна Европа и е развил специален интерес към извънсъдебните способности за защита на човешките права

Индекс на делата

Делата са цитирани с датата на решението, или където това е нужно с датата на решението по допустимостта. Когато в текста се препраща към двете решения в индекса са посочени и двете дати.

Моля за допълнителна информация ползвайте базата данни HUDOC, <http://hudoc.echr.coe.int/>

А, В

Agga v. Greece (по. 2), 17 Октомври 2002 62, 64-65
Ahmet Arslan and others v. Turkey, 23
Февруари 2010 14
Aktas v. France (реш.), 30 Юни 2009 23, 50
Alexandridis v. Greece, 21 Февруари 2008 18
Al-Nashif and others v. Bulgaria, 20 Юни
2002 15
Alujer Fernández and Caballero García v. Spain (реш.), 14 Юни 2001 15, 56, 77
Angeleni v. Sweden (реш.) 3 Декември 1986
16, 21
Arrowsmith v. the United Kingdom (реш.),
16 Май 1977 16, 21-22
Autio v. Finland (реш.) 6 Декември 1991 45
Aydın Tatlav v. Turkey, 2 Май 2006 72
Bayatyan v. Armenia (GC), 7 Юли 2011 7,
37, 39, 45-46
Belgian Linguistic case, 23 Юли 1968 16
Bernard and others v. Luxembourg (реш.), 8
Септември 1993 68-69
Bowman v. the United Kingdom, 19
Февруари 1998 69
Bruno v. Sweden (реш.), 28 Август 2001
53-54
Buscarini and others v. San Marino, 18
Февруари 1999 14, 20-21

С

C. v. the United Kingdom (реш.), 15
Декември 1983 15, 21, 52
C.J., J.J and E.J. v. Poland (реш.), 16 Януари
1996 21, 68
C.W. v. the United Kingdom (реш.), 10
Февруари 1993 16
Campbell and Cosans v. the United
Kingdom, 25 Февруари 1982 16, 67
Canea Catholic Church v. Greece, 16
Декември 1997 13, 24, 60, 79
Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France (GC),
27 Юни 2000 17, 28, 33, 35 Chappell v. the United Kingdom, (реш.), 14
Юли 1987 17, 61
Church of Scientology and 128 of its members v. Sweden (реш.) 14 Юли 1980
71-72
Church of Scientology Moscow v. Russia, 5
Април 2007 60
Clift v. the United Kingdom, 13 Юли 2010 76
Cserjés v. Hungary (реш.), 5 Април 2001 15,
31
Cyprus v. Turkey (GC), 10 Май 2001 14, 23,
27

D

D. v. France (реш.), 6 Декември 1983 22
 D.H. and others v. the Czech Republic, 13
 Ноември 2007 76-77
 Dahlab v. Switzerland (реш.), 15 Февруари
 2001 50
 Darby v. Sweden, 23 Октомври 1990 15, 18,
 21, 26, 52
 Dimitras and others v. Greece, 3 Юни 2010
 18
 Dogru v. France, 4 Декември 2008 50
 Dubowska and Skup v. Poland (реш.), 18
 Април 1997 29

E, F, G

Efstratiou v. Greece, 18 Декември 1996
 27-28
 El Majjaoui and Stichting Touba Moskee v. the Netherlands, реш. 14 Февруари 2006,
 judgment (GC) 20 Декември 2007 16, 60
 Eriksson v. Sweden, 22 Юни 1989 66
 Feldek v. Slovakia, 12 Юли 2001 12
 Finska församlingen i Stockholm and Teuvo
 Hautaniemi v. Sweden (реш.), 11 Април 1996
 24
 Folgerø and others v. Norway (GC), 29 Юни
 2007 20, 68-69
 Georgian Labour Party v. Georgia, 8 Юли
 2008 18
 Giniewski v. France, 31 Януари 2006 72
 Gottesmann v. Switzerland (реш.), 4
 Декември 1984 52

H

Handyside v. the United Kingdom, 7
 Декември 1976 40, 42, 71
 Hasan and Chaush v. Bulgaria (GC), 26
 Октомври 2000 27, 38-39, 58
 Hasan and Eylem Zengin v. Turkey, 9
 Октомври 2007 69
 Hazar, Hazar and Acik v. Turkey (реш.), 10
 Декември 1992 16
 Hoffman v. Austria, 23 Юни 1993 13, 79
 Holy Monasteries v. Greece, 9 Декември
 1994 13, 15, 26, 60
 Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and others v. Bulgaria, 22 Януари 2009 63

I, J

I.A. v Turkey, 13 Септември 2005 72
 Ingrid Jordebo Foundation of Christian Schools and Ingrid Jordebo v. Sweden (реш.) 6 Март 1987 66
 Inhabitants of Leeuw-St Pierre v. Belgium
 (реш.), 16 Декември 1968 15
 Institute of French Priests and others v. Turkey (friendly settlement), 14 Декември
 2000 61
 ISKCON and 8 others v. the United
 Kingdom (реш.), 8 Март 1994 17
 Ivanova v. Bulgaria, 12 Април 2007 27, 31-32
 Jakóbski v. Poland, 7 Декември 2010 54-55

Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia, 10
Юни 2010 30, 59-60
Jerusalem v. Austria, 27 Февруари 2001 71
Johansen v. Norway (реш.), 14 Октомври 1985
44
Johnston and others v. Ireland, 18 Декември
1986 15, 26

К

Kalaç v. Turkey, 1 Юли 1997 30-31
Karaduman v. Turkey (реш.), 3 Май 1993 50
Keenan v. the United Kingdom, 3 Април 2001
73
Kervanci v. France, 4 Декември 2008 50
Khan v. the United Kingdom (реш.), 7 Юли
1986 26
Khristiansko Sdruzhenie "Svideteli na Iehova" (Christian Association Jehovah's Witnesses) v. Bulgaria, 3 Юли 1997 61
Kimlyu and others v. Russia, 1 Октомври 2009
17
Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark, 7 Декември 1976 21, 68
Klein v. Slovakia, 31 Октомври 2006 72-73
Knudsen v. Norway (реш.), 8 Март 1985 22,
24, 32
Kokkinakis v. Greece, 25 Май 1993 6, 14,
17, 21, 27, 35-38, 40-41, 47-48, 73, 82
Konrad and others v. Germany (реш.), 11
Септември 2006 67
Konttinen v. Finland (реш.), 3 Декември
1996 30
Korpi v. Austria, 10 Декември 2009 77
Köse and 93 others v. Turkey (реш.), 24
Януари 2006 50
Kosteski v. "the former Yugoslav Republic of
Macedonia", 13 Април 2006 19-20
Kurtulmuş v. Turkey (реш.), 24 Януари 2006
50
Kustannus OY, Vараа ajattellija AB and others v. Finland (реш.), 15 Април 1996
24-25
Kuznetsov and others v. Russia, 11 Януари
2007 39
Kuznetsov. v. Ukraine, 29 Април 2003 54

Л

Larissis and others v. Greece, 24 Февруари
1998 37-38, 48-49
Lautsi and others v. Italy, 18 Март 2001 67
Leela Förderkreis e.V. and others v.
Germany, 6 Ноември 2008 17, 27, 56-57
Leyla Şahin v. Turkey (GC), 10 Ноември
2005 50-52
Logan v. the United Kingdom (реш.), 6
Септември 1996 61
Lombardi Vallauri v. Italy, 20 Октомври 2009
19, 31

М, N, O

Manoussakis and others v. Greece, 26
Септември 1996 14, 56, 61
Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg (реш.), 27 Април 1999 66, 69
McFeeley and others v. the United Kingdom

(реш.), 15 Май 1980 54
 Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova, 13 Декември 2001
 23-24, 36, 41, 56, 59-60
 Mirošubovs and others v. Latvia, 15
 Септември 2009 63
 Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia, 5 Октомври 2006 59

 Murphy v. Ireland, 10 Юли 2003 43, 69-70,
 72
 N. v. Sweden (реш.), 11 Октомври 1984 19
 Nielsen v. Denmark, 28 Ноември 1988 73
 97 members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 others v. Georgia, 3 Май 2007 29
 Nolan and K v. Russia, 12 Февруари 2009 16,
 60
 Obst v. Germany, 23 Септември 2010 32-33
 Omkarananda and the Divine Light Zentrum v. Switzerland (реш.) 19 Март 1981 17
 Otto-Preminger-Institut v. Austria, 20
 Септември 1994 41, 71-72, 82

P, Q, R

Palau-Martinez v. France, 16 Декември 2003
 79
 Paturel v. France, 22 Декември 2005 72
 Pellegrini v. Italy, 20 Юли 2001 74
 Pentidis and others v. Greece, 9 Юни 1997
 59-60
 Perry v. Latvia, 8 Ноември 2007 16, 39
 Peters v. the Netherlands, 30 Ноември
 1994 76
 Phull v. France (реш.), 11 Януари 2005 50
 Poltoratskiy v. Ukraine, 29 Април 2003 54
 Porter v. the United Kingdom (реш.), 8 Април
 2003 26
 Pretty v. the United Kingdom, 29 Април 2002
 16, 26, 73
 Raninen v. Finland (реш.), 7 Март 1996 19
 Refah Partisi (the Welfare Party) and others v. Turkey (GC), 13 Февруари 2003 13, 31
 Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria, 31 Юли 2008 58-59,
 77-78
 Riera Blume and others v. Spain, 14 Октомври
 1999 18, 73
 Rommelfanger v. Germany (реш.), 6
 Септември 1989 32

S

Sabanchiyeva and others v. Russia (реш.), 6
 Ноември 2008 15
 Salonen v. Finland (реш.), 2 Юли 1997 22
 Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia, 9 Декември 2010 15, 75-76, 81
 Schüth v. Germany, 23 Септември 2010
 32-33
 Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina
 (GC), 22 Декември 2009 80-81
 Serif v. Greece, 14 Декември 1999 35-36,
 64
 Sidiropoulos and others v. Greece, 10 Юли
 1998 16
 Siebenhaar v. Germany, 3 Февруари 2011 32
 Sinan Işık v. Turkey, 2 Февруари 2010 19
 Sluijs v. Belgium, 9 Септември 1992 67

Stedman v. the United Kingdom (реш.) 9
Април 1997 30
Stefanov. v. Bulgaria (friendly settlement), 3
Май 2001 45
Sunday Times v. the United Kingdom (no.
1), 26 Април 1979 38
Supreme Holy Council of the Muslim
Community v. Bulgaria, 16 Декември 2004
28-30, 37, 58, 62-64, 82
Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine, 14
Юни 2007 39

T, U, V

Taştan v. Turkey, 4 Март 2008 45
Thlimmenos v. Greece (GC), 6 Април 2000
31, 45, 79-80
Tsirlis and Kouloumpas v. Greece, 29 Май
1997 45
Ülke v. Turkey, 24 Януари 2006 44-45
Valsamis v. Greece, 18 Декември 1996 14,
27-28, 67
Van den Dungen v. the Netherlands (реш.) 22
Февруари 1995 12, 18, 22, 26
Verein "Kontakt-Information-Therapie" (KIT) and Siegfried Hagen v. Austria (реш.),
12 Октомври 1988 25
Vereinigung Bildender Künstler v. Austria,
25 Януари 2007 72
Vergos v. Greece, 24 Юни 2004 62
Vogt v. Germany, 26 Септември 1995 16,
19, 31

W, X, Y, Z

W. and D.M., M. and H.I. v. the United
Kingdom (реш.) 6 Март 1984 68
Wingrove v. the United Kingdom, 25
Ноември 1996 43, 72
X and Church of Scientology v. Sweden, (реш.), 5 Май 1979 24, 69
X v. Austria (реш.), 15 Февруари 1965 55
X v. Austria (реш.), 15 Октомври 1981 17
X v. Denmark (реш.), 8 Март 1976 24
X v. Germany (реш.), 10 Март 1981 15-16
X v. Germany (реш.), 5 Юли 1977 44
X v. the United Kingdom (реш.) 5 Март
1976 54
X v. the United Kingdom (реш.), 12 Юли 1978
41
X v. the United Kingdom (реш.), 12 Март
1981 22, 24
X v. the United Kingdom (реш.), 18 Май
1976 55
X v. the United Kingdom (реш.), 4 Октомври
1977 17
Young, James and Webster v. the United
Kingdom, 13 Август 1981 8
Z and T v. the United Kingdom (реш.) 28
Февруари 2006 15

Индекс на делата [automatic]

- 97 members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 others v. Georgia, 17, 49
- Agga v. Greece, 34, 35, 46
- Ahmet Arslan and others v. Turkey, 9, 46
- Aktas v. France, 14, 28, 46
- Alexandridis v. Greece, 11, 46
- Al-Nashif and others v. Bulgaria, 10, 46
- Alujer Fernández and Caballero García v. Spain, 9, 31, 41, 42, 46
- Angeleni v. Sweden, 13, 46
- Angelini v. Sweden, 10
- Arrowsmith v. the United Kingdom, 10, 13, 37, 46
- Autio v. Finland, 25, 46
- Aydın Tatlav v. Turkey, 39, 46
- Bayatyan v. Armenia, 5, 21, 22, 25, 26, 46
- Belgian Linguistic case, 10, 46
- Bernard and others v. Luxembourg, 37, 46
- Bowman v. the United Kingdom, 38, 46
- Bruno v. Sweden, 29, 30, 46
- Buscarini and others v. San Marino, 9, 12, 13, 46
- C. v. the United Kingdom, 9, 13, 29, 46
- C.J., J.J and E.J. v. Poland, 13, 37, 46
- C.W. v. the United Kingdom, 10, 46
- Campbell and Cosans v. the United Kingdom, 10, 36
- Canea Catholic Church v. Greece, 8, 15, 33, 42, 43, 46
- Canea Catholic Church v. Greece, 33
- Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France, 11, 17, 20, 46
- Chappell v. the United Kingdom, 11, 33, 46
- Church of Scientology and 128 of its members v. Sweden, 39, 46
- Church of Scientology Moscow v. Russia, 33, 46
- Church of Scientology v. Sweden, 38
- Clift v. the United Kingdom, 41, 46
- Cserjés v. Hungary, 9, 18, 47
- Cyprus v. Turkey, 9, 14, 16, 47
- D. v. France, 14, 47
- D.H. and others v. the Czech Republic, 41, 47
- Dahlab v. Switzerland, 28, 47
- Darby v. Sweden, 9, 11, 13, 16, 29, 47
- Dimitras and others v. Greece, 11, 47
- Dogru v. France, 28, 47
- Dubowska and Skup v. Poland, 17, 47
- E.g. Phull v. France, 28
- Efstathiou v. Greece, 17, 47
- El Majjaoui and Stichting Touba Moskee v. the Netherlands, 10, 33, 47
- Eriksson v. Sweden, 36, 47
- Feldek v. Slovakia, 8, 47
- Finska församlingen i Stockholm and Teuvo Hautaniemi v. Sweden, 15
- Folgerø and others v. Norway, 12, 37, 47
- Georgian Labour Party v. Georgia, 11, 47
- Giniewski v. France, 39, 47
- Gottesmann v. Switzerland, 29
- Handyside v. the United Kingdom, 23, 24, 38, 47
- Hasan and Chaush v. Bulgaria, 16, 22, 32, 47
- Hasan and Eylem Zengin v. Turkey, 37, 47
- Hazar, Hazar and Acik v. Turkey, 10, 47
- Hoffman v. Austria, 8, 42, 47
- Holy Monasteries v. Greece, 8, 9, 16, 33, 47
- Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and others v. Bulgaria, 34, 47
- I.A. v Turkey, 39, 48
- Ingrid Jordebo Foundation of Christian Schools and Ingrid Jordebo v. Sweden, 36, 48
- Inhabitants of Leeuw-St Pierre v. Belgium, 9
- Institute of French Priests and others v. Turkey, 34, 48
- ISKCON and 8 others v. the United Kingdom, 11
- Ivanova v. Bulgaria, 16, 19, 48
- Jakóbski v. Poland, 30, 48
- Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia, 18, 33, 48
- Jerusalem v. Austria, 38, 48
- Johansen v. Norway, 25, 48
- Johnston and others v. Ireland, 9, 15, 48
- Kalaç v. Turkey, 18, 48
- Karaduman v. Turkey, 28, 48
- Keenan v. the United Kingdom, 40, 48
- Kervanci v. France, 28, 48
- Khan v. the United Kingdom, 16, 48
- Khristiansko Sdruzhenie "Svideteli na Iehova" (Christian Association Jehovah's Witnesses) v. Bulgaria, 34, 48
- Kimlya and others v. Russia, 10, 11, 48
- Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark, 13, 37, 48
- Kjeldsen, Busk, Madsen and Pedersen v. Denmark, 37
- Klein v. Slovakia, 39, 48
- Knudsen v. Norway, 13, 15, 19, 48
- Kokkinakis v. Greece, 5, 9, 10, 11, 13, 16, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 40, 44, 48
- Konrad and others v. Germany, 36, 48
- Kontinen v. Finland, 18, 48
- Koppi v. Austria, 42, 48
- Köse and 93 others v. Turkey, 28, 48
- Kosteski v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia", 12
- Kosteski v. "the former Yugoslav. Republic of Macedonia", 14
- Kosteski v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia", 12
- Kurtulmuş v. Turkey, 28, 48
- Kustannus OY, Vapaa ajatteliija AB and others v. Finland, 15, 48
- Kuznetsov and others v. Russia, 22, 48
- Kuznetsov v. Ukraine, 30
- Larissis and others v. Greece, 21, 22, 27, 49
- Lautsi and others v. Italy, 36, 49
- Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany, 11, 17, 31
- Leela Förderkreis e.V. and Others v. Germany, 32
- Leyla Şahin v. Turkey, 28, 29, 49
- Logan v. the United Kingdom, 33, 49
- Lombardi Vallauri v. Italy, 12, 19, 49
- Manoussakis and others v. Greece, 9, 31, 33, 34, 49
- Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg, 36, 37, 49
- McFeeley and others v. the United Kingdom, 30, 49
- Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova, 21, 23, 31, 32, 33, 49
- Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova, 33
- Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova, 14

- Miroiubovs and others v. Latvia, 34, 49
 Murphy v. Ireland, 25, 38, 39, 49
 N. v. Sweden, 12, 49
 Nielsen v. Denmark, 39, 49
 Nolan and K v. Russia, 10, 33, 49
 Obst v. Germany, 19, 49
 Omkarananda and the Divine Light Zentrum v. Switzerland, 11, 49
 Otto-Preminger-Institut v. Austria, 38, 39, 44, 49
 Palau-Martinez v. France, 42, 49
 Paturel v. France, 39, 49
 Pellegrini v. Italy, 40, 49
 Perry v. Latvia, 10, 22, 49
 Peters v. the Netherlands, 41, 49
 Poltoratskiy v. Ukraine, 30, 49
 Porter v. the United Kingdom, 16, 50
 Pretty v. the United Kingdom, 10, 16, 39, 50
 Raninen v. Finland, 12, 50
 Refah Partisi (the Welfare Party) and others v. Turkey, 8, 19, 50
 Regiongemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria, 32
 Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria, 32, 42, 50
 Riera Blume and others v. Spain, 11, 40, 50
 Rommelfanger v. Germany, 19, 50
 Sabanchiyeva and others v. Russia, 9, 50
 Salonen v. Finland, 14, 50
 Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia, 40, 41, 43, 44, 50
 Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia, 9
 Schüth v. Germany, 19, 50
 Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina, 43, 50
 Serif v. Greece, 21, 35, 50
 Sidiropoulos and others v. Greece, 10, 50
 Siebenhaar v. Germany, 19, 50
 Sinan Işık v. Turkey, 12, 50
 Sluijs v. Belgium, 36, 50
 Stedman v. the United Kingdom, 18, 50
 Stefanov. v. Bulgaria, 25, 50
 Sunday Times v. the United Kingdom, 22, 50
 Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria, 17, 18, 21, 32, 34, 35, 44
 Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine, 22, 23, 50
 Taştan v. Turkey, 25, 50
 Thlimmenos v. Greece, 19, 25, 43
 Tsirlis and Kouloumpas v. Greece, 25, 50
 Ülke v. Turkey, 25, 50
 Valsamis v. Greece, 9, 17, 36, 50
 Van den Dungen v. the Netherlands, 8, 11, 13, 14, 16, 50
 Verein "Kontakt-Information-Therapie" and Hagen v. Austria, 15
 Verein "Kontakt-Information-Therapie" и Hagen v. Austria, 15
 Vereinigung Bildender Künstler v. Austria, 39, 51
 Vergos v. Greece, 34, 51
 Vogt v. Germany, 10, 12, 19, 51
 W. and D.M., M. and H.I. v. the United Kingdom, 37
 Wingrove v. the United Kingdom, 24, 39, 51
 X and Church of Scientology v. Sweden, 15, 38, 51
 X v. Austria, 11, 30, 51
 X v. Denmark, 15, 51
 X v. Germany, 9, 10, 25, 51
 X v. the United Kingdom, 11, 14, 15, 23, 30, 51
 Young, James and Webster v. the United Kingdom, 6
 Z and T v. the United Kingdom, 10, 51